ПОЛКОВНИК МИХАЙЛО КРИЧЕВСЬКИЙ

Історична повість із XVII віку

Частина І В ЧУЖОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Одна миля, не далі, від Берестя розкинулося невеличке село Кричево — рідне гніздо його основників Кричевських. Ще з кінцем шістнадцятого століття згадується про двох Кричевських — Стёцька та Васька,— що при якомусь граничному спорі поклику ютьс я на лист короля Казимира Ягайловича, котрим король подарував був їх дідові за військові заслуги землю, де він і оснував своє Кричево.

Потомки тих двох Кричевських попереходили до римської церкви й почали писати себе Кржичевськими.

Кричевські багаті не були. Коли рід розрісся, а земельки не прибувало, порадили собі, боячися зовсім поробитися "худопахолками", щоб одні залишалися на батьківщині, а другі шукали своєї долі або в військовій службі, або переходили до духовного стану. А дівчина, що не виходила заміж, ішла в монастир. Бувало й таке, що дехто вступав на службу польських магнатів і там доживав свого несолодкого віку. Бо хоч польською конституцією всі шляхтичі були між собою рівні, то все ж мусили вислуговуватис я своїм патронам, не раз і в дуже поганих справах.

Особливо на сеймиках мусили виконувати волю свого пана, а там і своїм життям вагувати.

Із цього великого старинного роду вийшов у початках XVII віку Станислав Кричевський. Він був у сім'ї наймолодший, і засісти на ріллі йому не було можливо,— треба було шукати хліба або в війську, або стати духовним. Та до того стану молодий Станислав охоти не мав. На

сім'євій раді ніхто його до цього не силував, і покінчилося на тому, що Стах або піде до якогось багатія-шляхтича дослуговуватися, або до королівського війська.

На це перше не хотів ніяк погодитися старий Кричевський, бо добре придивився до гараздів таких панських прислужників. Згодився на військову службу, але ж передусім хотів своєму синові дати гарну освіту, то й повіз свого Стаха до Кракова та примістив у єзуїтському ліцеї й конвікті. А коли Стах покінчив ліцей, батько вписав його на Ягайлонський Краківський університет.

У Кракові поміж товаришами ліцею, а опісля університету молодий Кричевський познайомився з ровесником Адамом Крушвіцьким. Вони заприятелювали між собою, та з цього приятельства більше користі мав Адам. Йому йшла наука не конче добре, і Кричевський йому помагав. Таке саме було й з матеріальними справами. Старий Кричевський, хоч у нього й не переливалося, старався, щоб син мав усе на час, щоб не потребував ні в кого запобігати ласки та помочі.

Та не так було з Крушвіцьким. За свого сина батько не дуже турбувався, присилав йому небагато, та й то не на час, і коли б не поміч Кричевського, молодому Адамові довелося б голодувати.

Адам Крушвіцький не любив говорити за свій дім, а Стах і не допитувався — вважав його за худопа-холка, й тим радніше йому помагав.

Десь на другому році університету приїхав до Кракова старий Крушвіцький і зазнайомився зі Стахом. Був дуже радий такому товариству свого сина й не щадив для Стаха компліментів та чемностей. При цій нагоді запросив Станислава на вакації до своєї Вибра-нівки. Стах не давав спершу своєї згоди: мовляв, рідня, брати та сестри, особливо ж мама, котру він над усіх любив, дожидають його, і він не сміє їм у цьому відмовити. Старий Крушвіцький так не дуже-то й налягав і незабаром

від'їхав. Та не відступав від цих запросин молодий Адам. Радий, що батько запросив приятеля, він почав його підмовляти:

— Не відкажи мені, побратиме,— приїдь цього року до нашої Вибранівки. В Бузі чудова купіль у нас, пишні полювання, житимемо в окремому будинку. А які в нас коні під верх! Кажу тобі: араби чистої крові — мій батько в конях дуже кохається. Батько — вдовець, зайнятий своїми справами, а ми переведемо вакації безжурно й свобідно.

Кричевський вважав оповідання про арабів за звичайне собі перехвалювання на приману.

— А які там панночки в нашому сусідстві! Кажу тобі: пальці облизувати...

— Я ж тобі казав, що, з огляду на рідню, мушу їхати до нашого Кричева...

— То зробімо так: ти приїдеш до мене на два тижні, а тоді ми відвеземо тебе до Кричева.

Кричевський завагався: може, й справді в тій Ви-бранівці є коні-араби? Він дуже коні любив, а у своїй поліській закутині ніколи арабів не бачив.

Згодився.

По скінченому семестрі по юнаків приїхала підвода, й вони подалися в дорогу. Стах написав до родини, що йому випало їхати до Вибранівки до товариша й приятеля та що вернеться додому два тижні пізніше.

Кричевський мав при собі молодого парубка-одно-літка, котрого придав йому старий батько до прислуги. Це був незвичайно меткий хлопець. Мав він наказ від старшого пана опікуватися паничем та

пильнувати його. Парубкові також хотілося скорше до Кричева, й він прираджував паничеві, щоб таки їхав просто додому. Та рада ця прийшла запізно, бо Стах уже обіцяв їхати до Вибранівки.

Вибранівка вже на перший погляд Стахові не припала до вподоби. Передусім, ніхто гістьми не турбувався, навіть привітатися не було з ким, бо старий Крушвіцький нікому не показувався. Льокай завів молодого Кричевського до окремого будинку на кватирю. Стах відразу поміркував собі, що тут володіє залізна рука, військовий ритор. Служба, мов ті автомати, виконувала мовчки чиїсь накази. Ніде не чути ні людської мови, ні пісні. Ніде ні сліду веселості. Кожне робить свою роботу та лише нишком, боязко позад себе оглядається. Все зовсім не так, як у Кричеві.

Зараз на першому кроці довелося молодому паничеві побачити щось таке, про що в Кричеві ніхто не знав, не відав: гайдуки повели до стайні якусь молодицю. Він чув, як вона дуже просилася, як на це ніхто не звертав уваги й як зараз по тім почувся зойк битої людини. Він не втерпів і спитав товариша, що воно таке.

— Нічого важного: за якусь провину молодиці присудили різки й тепер переводять екзекуцію... Без того не можна — тут підданці дуже неслухняні... Не варто в той бік дивитися...

Чогось такого в себе Стах не бачив. Його батьки піклувалися своїми підданцями, мов рідними. Він почав жалкувати, що сюди приїхав, що не послухав свого меткого товариша Максима...

Незабаром льокай попросив паничів до обіду. Тут Стах познайомився ближче з ріднею приятеля, придивився докладніше й до старого Крушвіцького. Старий теж докладніше придивлявся до молодого юнака, бо в Кракові не було на це часу. Він оглядав його, мов молодого коня, виведеного на продаж. Стах чув на собі його колючий погляд, і йому стало осоружно. Старий випитував його про домашні справи, і Стахові

стало ніяково. Він мимохіть числив у пам'яті, кілько днів доведеться тут так мучитися, думав, як би то побут у Вибранівці скоротити. Але ж щось примусило забути про це. Коли зайшов до їдальні і обкинув оком при явних, помітив молоденьку дівчинку, літ чотирнадцяти, русяву й дуже гарну.

Старий Крушвіцький поспішився познайомити з гостем:

— Пан Станислав Кршичевський, студіозус із Кракова, товариш і приятель Адася! Моя дочка, панна Олена! Респектова, панна Марія Яструшембська, наша кузинка.

Аж тепер помітив Стах при боці русявої панночки старшу жінку. Та не дуже він придивлявся до неї — всю свою увагу звернув на дівчину. Вона видалась йому дуже несміла, якась залякана. Раз тільки підвела на нього свої синенькі, мов незабудьки, очі.

Кричевський поклонився паням, та не знав, чи розпочинати розмову з панями, чи дати спокій. Досі з панями не стрічався й зовсім ними не цікавився. Дома, коли приїжджав зі школи на ферії, найбільше звертав увагу на коні та полювання. А тут нараз зустріну вся з такою гарненькою дівчиною. Ним заволоділо якесь дивне почування, такого перше не мав ніколи. Але дівчина сиділа мовчки за столом і навіть на нього не глянула.

Обід пройшов у мовчанці. Нікому не хотілося говорити при суворому панові дому. Здавалося, що кожному хотілося чимдуж утекти від столу.

По обіді Адась заходився свого товариша якось задобрити, бачив, що він із обіду не був вдоволений.

— Знаєш, Стаху, до мойого батька треба звикнути. Він не зла людина, лише великий ригорист, а до того... трохи скупий, краще

сказати — занадто ощадний. Йому здається, що всяк рад би його майно рахувати, і це часом його лютить.

Та це Стаха не переконало. По тому, що тут бачив та як скупо батько давав свому одинакові, він зміркував, що старий скупиндряга збиває золото, певне, не без кривди для інших. Великий був контраст між батьком та сином... А проте думки, як би швидше звідсіль утекти, почали від нього відходити: не сходила йому з ума Олена. Він забажав звернути її увагу на себе, та не знав чим і як. Розмовою не йшло — старий, видко, додивлявся, щоб молодята не наближувалися. Чим би ж то? Хіба їздою верхи? Стах навчився їздити дома від старого козака Трохима, що проживав на хуторі як старий товариш батька з якогось давнього походу.

Він попросив Адама провести його до стайні.

Адам сам не смів розпоряджатися стайнею й пішов прохати в батька дозволу.

— Добре,— сказав пан Крушвіцький.— Та спершу поклич сюди стаєнного.

Незабаром з'явився стаєнний і випростався перед суворим паном.

— Тому краківському паничеві заманулося заїжджувати мої коні. Ану-но, осідлай йому "варіята".

Стаєнний вийшов і по дорозі попрохав паничів до стайні. Стах помітив, на свою втіху, що тут було на що дивитися. Коні, наче повибирані. Не знаючи, що пан визначив для нього коня, він почав роздивлятися і вказав на одного, що на ньому мав охоту проїхатись,— а це саме й був "варіят". Стаєнний як стій коня осідлав і вивів на двір, перед стайню. Стах коня погладив, заговорив кілька ласкавих слів і птахом опинився на сідлі. Це була для коня несподіванка: ніхто досі на

нього так не вскакував — досі його все два парубки мусили з усієї сили держати, а один підсаджував вершника.

Кінь спершу й не стямився, що з ним сталося, та потім почав показувати свої звичайні штуки: ставав дуба, викидав задом, кидався несподівано на боки, та Стах сидів на коні, мов прикований. Гарцюючи, заїхав перед веранду палацу. Стах помітив у вікні білу голівку Оленки. Вона заховалася була за завісу й із-за неї дивилася на гарцювання; коли раптом помітила, що Стах дивиться в її вікно,— люб'язно всміхнулася. Кричевський дуже зрадів: "За такий один усміх варто й голову собі скрутити на "варіяті",— подумав він.

Кінь ставав щораз спокійніший, побачивши, що вершник за нього сильніший. Стах іще кілька разів проїхався довкруги великого кльомбу перед верандою, кілька разів глипнув у вікно Олени й почвалав отвореними воротами в поле з вітром наперегони... Служба, що це бачила, не могла з диву вийти, яку силу має той краківський панич. Кілько то вершників, і то добрих, цей чортівський кінь понівечив, і ніхто собі з ним не дав ради. Пан Крушвіцький саджав на нього підданців, що провинилися. А Стах ганяв полями, поки здорово не втомився, й приїхав додому. З коня відлітала великими клубами піна. Стах віддав коня стаєнному й наказав витерти його досуха соломою.

На герці молодого студіоза дивився й Крушвіцький крізь своє вікно. Спершу думав, що кінь панича рознесе, та коли помітив, що юнак добре тримається, закусив з досади губи. "Його б я радо взяв на маш-таліра уїжджати моїх верхівців",— подумав, собі.

У своїй кімнаті застав Стах Адама.

— Ти, Стаху,— мистець! Де ти такого навчився?

— Я мав доброго вичтеля, одного козака, що в нас проживає. Він мене вчив, що не раз і на плач збиралося. Та що ж? Як я маю бути вояк,

то неабиякий,— не хочу нашому шляхетському родові ганьби вчинити. Дивно, що тебе, Адаме, до кінної їзди не тягне: хіба може бути щось гарніше, як на доброму коні — отакому, як той, у твого батька,— летіти з вітром уперегони?

— Мені, бачиш, цього не треба. Не військову кар'єру мій батько мені придумав. Я постараюся дістатися на королівський двір, буду здобувати собі там симпатії, робити знайомства з великими людьми — це безпечніше, ніж іти на війну й ризикувати своїм життям ні за що.

— І бути вічним лизунчиком, вважати, щоб не втратити нічиєї ласки... — додав Стах.— Ні, спасибі за таку кар'єру. Для мене воєнна слава цінніша. То чого тут сперечатися? Хто що любить!

Це була перша суперечка між приятелями. Та Стах цим не зраджувався. Думав, що Адася не було кому навчити їздити на коні. Він поклав собі поговорити про це зі старим Крушвіцьким.

За обідом Крушвіцький почав розмову похвалами для Стаха за його мистецьку їзду.

— Цікавий я знати, де вашмосць цієї штуки навчився. Чей же не в ліцеї патрів єзуїтів!

— Дома навчився, від старого козака, що в нас на хуторі віку доживає. А мені дивно, що у вашої милості така гарна стайня, а мій приятель Адась із неї не має охоти користати. Хоч він не вибирає собі військової кар'єри, та все ж шляхтичеві ніяково не вміти їздити на коні. Коли, ваша милість, признаєте мені знання цієї штуки, то, може б, Адась скористав із мого побуту у вашої милості і привчився. Я рад, послужити тому, .як досі.

— Будь ласка,— відповів Крушвіцький.— Віднині, Адаме, підеш під руку пана Станислава. Пан Станислав вибере тобі відповідного коня з

моєї стайні. Тобі, пане Станиславе, я вдячний, що ти перший пізнав вартість мого "варіята". Досі всі на нього нарікали, і я вже мав думку його продати або, як річ безвартну, казати застрелити.

— Була б велика шкода,— сказав Кричевський,— це дуже вартний кінь, лише не було для нього відповідного доброго вчителя.

— Ваша правда. Мій машталір іще сьогодні дістане двадцять п'ять бізунів за невмілість...

Кричевський зжахнувся.

— Мені здається, що машталір тут ні при чому. Йому казали робити те, чого він не вмів, і він мусив робити, що казали. На вчителів коней найкращі — козаки. Такого б де вишукати!.. Підданці таких речей не розуміють...

Коли зійшла мова на ці теми, де Стах вважався за найбільшого знавця, йому прийшло нараз на ум таке, про що досі й не думав.

— А може б, із мого побуту скористала й панна Олена й навчилася кінної їзди? Моя сестричка в такому самому віці й чудово їздить на коні. Я її навчив би...

Оленка, почувши ці слова, страшно зачервонілася. Вона кинула на Стаха благальний погляд, наче б просилася в нього дарувати їй життя. Крушвіцький зморщив брови і сказав, здушуючи в собі гнів:

— Моя дочка гусарином не буде. Тй цього зовсім не треба.

Стахові зробилося ніяково.

Зараз опісля повставали всі від столу.

Стах не міг заспокоїтися. Він догадувався, що зробив Оленці прикрість, та не міг зміркувати, яка цьому причина й чого старий так розгнівався.

Але відтепер щодня відбувалася Адасева наука, та виявилося, що Адась найменшого зрозуміння тої штуки не має. Треба було починати від початку, як на коні сидіти, бо Адась боявся щохвилини, що впаде.

Кричевський був дуже терплячий і витривалий учитель. До тижня вже виїжджали в поле. Найбільше радів він із того, що на цю науку та Стахові герці дивилася все з того самого вікна Оленка й посилала йому приязні усмішки.

А так бачилися лише за столом. Часом, коли старий Крушвіцький не бачив, очі обох стрічалися. Цього поки що обом було досить.

Минулися два тижні. Стаха ніхто не спиняв довше, хоч ніхто його й не виганяв.

Від'їхав сумний. Здавалося, що залишає тут частину своєї душі. З ним був його слуга, чи, власне, вірний друг і товариш Максим. Він увесь час поміж службою вертівся й більше дечого довідався, ніж панич. Він зазнайомився з дівчиною Катрусею, що при панночці прислуговувала. Від неї довідався, що панночка дуже собі панича полюбила, що дуже радо про нього з Катрусею розмовляла.

Про це Максим розказав Стахові. Катруся й Максим стали мимохіть сполучниками поміж молодими людьми.

Тепер, коли вертали до Кричева, мали про що обидва говорити, сидячи на возі один побіч одного.

У Кричеві всі нетерпляче чекали Стаха. Всі помітили, що він від минулого року сильно змінився. Кудись поділася його веселість. І

полюбив самоту: сяде, було, в кутку й думає або сяде на коня й їздить самітно полем.

Сам старий Кричевський за господарством не дуже помічував цю зміну, та перед материним оком сховати її було важко: материнське серце відчуло, що синові щось дошкулює, й вона взяла сина на сповідь.

Стах любив дуже свою добру маму, не мав перед нею ніяких тайн, то він щиро й визнав перед нею, що йому лежало на серці.

— Не тобі дивуюся, моя дитино. Це твій час, тільки я боюся, чи й тебе люблять?

— О так, матусю! Я не з одного переконався, що Оленка мене теж любить.

— А що старий на це? З твого оповідання я бачу, що він погана людина, а з оповідання сторонніх людей знаю, що це непевний пташок, той пан Круш-віцький. Треба поговорити з татом, та це залиш вже мені.

Старий Кричевський вислухав, що йому сказала дружина, й прикликав Станислава.

— Стаху мій, ти знаєш, я тобі не ворог. Мені мама розказала все. Та, признатися тобі, мені це не по нутру. Ти не знаєш, хто такий той Крушвіцький, а я знаю дуже добре. Це не шляхтич; а герб, яким він печатається,— дуже підозрілої вартості. Він багач, але всі знають, що доробився він майна нечесним способом, з кривдою інших. Це в мене найваж-ніше, і я б не радий був, щоб до нашого родинного бездоганного гербу припхався якийсь підозрілий приблуда...

— Тату, послухайте й мене. Дочка прийме моє прізвище, й походження її затреться. Я знаю, в якій вона неволі живе при батьку. Він

хоч дуже багатий, а не соромився, щоб його син-одинак, той мій товариш, голодував і щоб я йому допомагав...

— Це гарно, що ти помагав йому в біді, але це ще не причина, щоб ти залазив у цю підозрілу родину. Подумай над цим, Стаху, й покинь цю думку. Дівчат у нас шляхетських і гарних багато, є в чому вибирати. І ти ще маєш доволі часу. Ти ж іще молодий, ще не покінчив шкіл, таких тобі конечно потрібно для військової кар'єри. Ріллею я тебе наділити не можу,

—

бо на всіх не стане, а не хочу, щоб із мого роду розродилася шляхта загонова, що опісля мусила б піти на службу магнатам. Не дай цього, Боже,— краще б мені вас всіх у могилу повкладати й самому з вами лягти...

Стах випростався на ввесь зріст.

— Тату, я вашій волі не хочу противитись. Я піду до війська, бо до цього чую в собі хист. Але я мушу дослужитися, щоб мати спроможність удержати жінку...

— Твоя самовпевненість мені подобається, і я гордий на такого бравого сина. Досі ти поводився у школі так, що я не мав найменшої причини бути з тебе невдоволеним. Міркую, що так воно буде й далі. Та все ж моя рада не тратить через те вартості: тобі ще справді час, і краще подумати над цим тобі, певно, не завадить...

— А коли б я, тату, не розгадався й, осягнувши певне становище у військовій кар'єрі, хотів одружитися з Оленкою — дістану я від мойого дорогого батька благословенство?

— Чому ж би ні! Коли ти при своєму триматимеш, то ні я, ні мама благословенства тобі не відмовимо. Ти одружишся для себе, не для нас.

Стах поцілував батькові руку.

— Тепер друга справа, мій Стаху. Мама завважила, що ти не той став, що заєдно сумуєш. Чого це? Чи варто вкорочувати собі молодий вік гризотами? Веселися, сину, поки молодий. Нам, старим, веселощі вже не лицюють...

Розмова з батьком панича дуже заспокоїла, й він повеселішав.

Так Станислав Кричевський покінчив університет, щороку частину ферій перебуваючи у Вибранівці.

Сполучником між ним і Оленкою були Катруся й Максим. Обоє почали листуватися й передавали одне одному листи. Це було дуже небезпечно — старий міг довідатися: Катрусю чекала сувора кара, вона не могла б уже більше служити своїй добрій та любій панночці. А далі дійшло до того, що в неприявності Крушвіцького молоді сходилися на любу розмову в парку.

Тепер їм треба було конечно розмовитися. Стах покінчив університет і ладився йти до війська. Це були його останні вакації, й треба було щось вирішити. Тим-то вони чекали відповідної хвилини, щоб поговорити. Старий Крушвіцький саме кудись був виїхав. Обоє зійшлися в умовленому місці, а на чатах поставили вірну Катрусю, що мала їх остерегти умовленим знаком перед небезпекою.

Палкий Кричевський почав:

— Що тут багато говорити. Я завтра піду до його милості батька, поклонюся йому до колін і попрошу формально твої руки.

— Не роби цього, Стаху,— казала м'яким голосом Оленка.— Ти мого батька не знаєш. Такою нагальною поведінкою ти можеш справу попсувати, й усі наші бажання й задуми розвіються. До батька треба підходити обережно, поволі. Я міркую, що він тепер не дозволив би, а горе нам, коли б він раз сказав: ні! Ти йдеш тепер до війська. Тобі треба чимось визначитися, щоб ти татові чим заімпонував, коли майном заімпонувати не можеш...

— Як так,— сумно сказав Кричевський,— то наша злука проволічеться надовго. І хто мені заручить, що мені хтось тебе не вхопить...

— Дорогий мій Стаху! Чи треба тобі іншої заруки, як моє слово, що я тобі, лише тобі доховаю свою чисту любов до смерті? А коли слова замало, так ось недалеко каплиця над гробом моєї дорогої матусі. Ходімо туди, я тобі на її пам'ять присягну, що буду лише твоєю; а коли б мене силували вийти за іншого, то я в монастир піду, а присяги тобі не зламаю.

Не ждучи його відповіді, взяла його за руку й повела відомою їй стежечкою до каплиці.

Каплиця стояла в самому розі парку, обросла довкруги густо кущами. До неї вела лише одна стежка.

Тримаючись за руки, обоє стали перед дверима каплиці. Була темна ніч. Оленка вимовила свою присягу й закінчила так її:

— Мамо моя дорога! Ти знаєш моє невинне серце й мою вірну любов до мого Стаха. Ти сама чимало натерпілася у своєму житті. Прийми цю мою щиру присягу над твоєю могилою, добровільно зложену, й упроси в Господа для мене помочі, щоб я її дотримала. А коли б її не дотримала, то... то проклени мене, матусю!

Останні слова вимовила вона якось голосніше, аж сама їх налякалася. Зараз припала навколішки на порозі каплиці й почала гаряче молитися. Стах зробив те саме. Він не знав, що з ним діється. Йому здавалося, що це якийсь сон.

Та недовго довелося бути в нетямі. Почувся голос сови. Обоє стрепенулися: Оленка зашепотіла:

— Тікай, Стаху, певно батько вернувся,— я тут сама залишуся.

Стах побіг поміж кущі за каплицю. Тут стояло розлоге гіллясте дерево. Умить він стояв уже на парковому мурі. Звідсіля почув, як чиїсь кроки зближалися до каплиці. Незабаром почув голос старого Крушвіцького:

— Що ти тут, поночі робиш?

— Я прийшла на матусиному гробі помолитися...

— Добру пору вибрала! А де ж той, що з тобою сюди прийшов?

Оленка не відзивалася. Старий пішов поза каплицю. Стах, лежачи на мурі, запер у собі дух і дивився крізь галуззя на злюще обличчя старого.

— Тут без псів нічого не вдію,— сказав сам до себе старий і зараз подався до Оленки.

— Рушай як стій до палацу й не виходь, поки до тебе не прийду.

Стах умить зісунувся з муру й побіг до палацу. Брама не була ще замкнена. Непомітно пробрався через неї й за хвилину був уже у своїй кімнаті й ліг у постелю. Серце сильно товклося.

Хто міг зрадити? Якийсь шельма. А кажуть, що все село так дуже Оленку любить, так за нею пропадає...

Враз потихеньку, наче дух, ввійшов до нього Максим.

— Ви вже тут, паничу? Слава Богу! Старий повів саме до парку тих злющих собак із ланцюга — не дай Боже попасти їм у зуби...

— Максиме, хто міг нас зрадити?

— Не вірю, щоб старий не мав тут своїх шпигунів. За гроші хто не слідкуватиме та не донесе! Ви, паничу, коли вас ніхто не переловив, вдавайте, що ні про що не знаєте. Побачимо, що старий говоритиме, як вас привітає.

Стах завсебе не боявся. Його тільки мулила думка, що станеться з бідною Оленкою. їй, певне, старий не вибачить. Довго не міг заснути: думав над тим, як би старого придобрити. Треба починати від Адама. Це ж його щирий приятель, сам не раз у цьому його впевнював. Повинен би допомогти, й, певне, допоможе одружитися з сестрою... Це трохи його заспокоїло, й він міцно заснув.

На другий день нерадо йшов Стах на снідання, але треба було. І він приємно розчарувався. Старий прийняв його дуже сердечно, був веселий, пробував жартувати. Про вчорашнє — ні словечка, ні найменшого натяку.

— Пане Станиславе,— сказав Крушвіцький,— ми завтра матимемо приємну забаву. Я влаштовую полювання на качки та чаплі на мойому великому ставі. Диких птахів намножилося доволі, до того чаплі роблять мені велику шкоду — виловлюють рибу. Цьому треба покласти край. Я запрошую тебе на це полювання і сподіваюся, що ти мені не відкажеш.

Стах без надуми висловив свою радість із цього приводу, тим більше, що на такому полюванні він ніколи ще не був. У Кричеві був став, та не такий, як вибранівський. Запрошення його милості приносить йому велику честь...

— Біда тільки, що я не маю тут жодної рушнички, не буде чим стріляти.

— Це найменша турбота. В мене знайдуться добрі рушниці до вибору.

— Коли так, то добре! Завтра — смерть усім чаплям і качкам,— сказав Стах.

Та ненароком глянув на Оленку — й побачив у її очах розпучливий жах: зблідла, вп'ялила благальні очі у свого коханого. Стах дав їй знати очима, що її розуміє...

Старий Крушвіцький цього всього не помітив. Зате, як Стах зиркнув на старого, побачив у його очах зловтішні вогники, котрі нічого доброго не ворожили.

— У таких справах я новик,— почав він говорити,— тим-то прошу вашої милості повчити мене коротко, як воно такі полювання відбуваються. Чи будемо ми з берега стріляти? Як так, то я не знаю, чи що з того буде, бо став широкий, а я не знаю, чи є такі далекоснi рушниці.

— Видко, видко, що пан Станислав новик у таких справах. Ми поїдемо човнами на став, кожний окремо. Кожний із нас матиме свого весляра й свого мисливського собаку, щоб відтак приносив застреленого птаха. І так їхатимемо аж до другого кінця ставу. А хто з нас найбільш того крилатого народу вб'є, той дістане нагороду з рук панни Оленки.

— Дуже, дуже радий,— сказав Кричевський і вклонився старому, а Оленці дав пізнати очима, що з цього нічого не буде...

Повставали від снідання всі дуже раді. Коли старий запрошував Стаха, щоб вибрав собі рушницю, він випросився до полудня: їх, мовляв, чекає ще з Адасем невеличка гулянка кіньми.

Стах завдавав собі питання, що все це може означати? Невже яка засідка на нього? А як так, то чи то говорити з Адасем, чи мовчати?

Коли виїхали в поле, Стах таки надумався поговорити з товаришем.

— Адасю, друже мій, мені з тобою в одній поважній справі поговорити треба...

— Радо слухаю...

— Я... закохався...— сливе вимовив Стах,— йому запирало дух.

— Справді? Ну... це твоя серцева справа, вона лише тебе самого торкається.

Кричевський здивувався:

— І ти навіть не спитаєшся, в кім?

— Я не люблю встрявати в серцеві справи — це, на мій погляд, велика дурниця.

— Я вважаю тебе своїм щирим другом й не повинен перед тобою мати жодних тайн... Я закохався у твоїй сестрі, панні Оленці...

Він допитливо дивився в вічі Адасеві, вичитуючи з них враження. Та Адась не дивився йому в вічі, а лише якось неприємно скривився.

— Ти коли хочеш від'їхати? — спитав нагально у Стаха.

Це питання було таке несподіване, що Стах довший час не міг нічого відповісти. Таж він йно тиждень тому сюди приїхав! Звичайно бував тут дві неділі, а тепер його питають, коли він від'їде.

— Хоч би й зараз! — відповів незабаром.

— Не то зараз, але взагалі сьогодні ти не можеш від'їхати, бо батько не дасть тобі підводи. Завтра в нас полювання на ставу, й ти обіцявся в ньому взяти участь. Ніяково слова не дотримати.

— Це твоя відповідь, Адаме, на мою сповідь?

— Іншої не може бути. Коли я рад, щоб ти чимшвидше нас покинув, то, вір мені, це для твого добра. Вибий собі з голови твоє сватання з Оленкою. Вона — рішуче не для тебе. Не забувай, що ти — "худопа-холок", нічого не маєш — і не зараз, а може, й ніколи нічого не матимеш... Оленці треба чоловіка, щоб її міг би удержувати відповідно до її стану. Ти не прикладайся на багатство мого батька, бо вона з нього нічого не дістане. $к знаєш, я йду до королівської служби на двір, там треба багато грошей — усе батьківське майно припаде мені... Оленці стане за віно її врода й краса... Побачиш, знайдуться кавалiри, що ще доплатять до всього, Замість допоминатися віна...

На цю цинічну мову Стах увесь скипів. Кров ударила йому в лице, поперед очі почали бігати чорні плямочки. В першу хвилину він хотів списать Адамові тростинкою обличчя, та в сам час здержався. Повернув коня, й мовчки, без словечка, вихром пі-гнав до двора. Адам хотів його якось успокоїти, та не вдалося...

Стах, як прийшов до кімнати, був сильно схвильований. Покликав Максима, стягнув сорочку, казав вилити собі на голову відро холодної води, відтак передягся й ліг на постіль. Те, що він пережив перед хвилиною, було таке страшне, що не вміщувалося йому в голові. Такого кінця він не сподівався. Адам, той самий Адам, котрому він так часто подавав помічну руку в потребі, його зрадив. У всій наготі показав свою погану душу.

Максим довго мовчки дивився на Стаха. Він догадувався, що паничеві щось мусило притрапитися, та ждав тільки, щоб він заспокоївся.

— Уся служба говорить про завтрашнє полювання на ставу. Та мене сміх збирає, якого лисого чорта вони там сполюють на такій голотечі. Де там тобі качка вдержиться, коли на ставу ні острівочка, де б гніздо покласти, а при березі ні кущика лепехи...

— Я знаю про це полювання, бо й мене запросили,— сказав Стах.

— Але ви, паничу, туди не підете!

— Чому не йти, коли запрошують? — спитав Стах, хоч у душі поклав собі не йти. Він хотів тільки почути думку товариша.

— Тому, що я вас не пущу.. Я за вас відповідаю перед своїм паном і перед своїм сумлінням...

Він підійшов до Стаха й сказав сливе шепотом:

— Це полювання зладжене на вас, паничу, щоб ви знали./. Вчора не повелося розірвати вас собаками, то видумали що інше. Полювання на ставу, де, крім риби, ніщо не вдержиться!.. Велика штука вес-лярові вдарити веслом по голові та вивернути човен... Весляр і пес не втопиться, а ви підете на дно...

— Ти думаєш, що тут може дійти аж до душегубства?

— Чому ж би ні. Так спрятати вас краще, ніж розшарпати собаками. Скажуть: припадок, та й годі... Паничу, в тому старому сам чорт сидить. То сатана, кажу я вам. Нам би чимдуж звідсіля тікати. Бідну Катрусю казав пан сьогодні рано на конюшні вибити різками за те, що панночки не пильнувала,— й відставили до коров, а до панночки приставили таку стару відьму, що аж лячно на неї дивитися. Мені аж серце рвалося, як я мусив слухати Катрусиного голосіння та зойків на конюшні. Але я їм цього не забуду...

Максим затиснув кулаки й погрозив у бік палацу.

— Твоя рада добра, Максиме,— ми цієї ночі втечемо.

— Підводи не дадуть!

— Обіцяли аж позавтра.

— Може б, пан Адам поміг, до Кричева неблизько.

— Адам таким самим миром мазаний, як його татуньо.

— Я б цього не сподівався... Ну що ж,— підемо пішки.

— Про це ані слова, Максиме. Мені треба вдавати, що я полюванням дуже захопився. Я сьогодні й на обід піду, й на вечерю. Щоб ніхто не догадався, що мені втеча на думці.

Стах змагався усіма силами зі своїм хвилюванням, хотів себе заспокоїти. Лежав на постелі, підогнувши руки під голову, й дивився на гурток чорних малих мух на стелі. Згодом це його заспокоїло, кров почала рівномірно кружляти,— він незчувся, як почав засипати.

Розбудив його Максим, коли прийшов льокай прохати до обіду. Стах умився, передягся. Почував себе краще.

За обідом Крушвіцький був дуже до нього прихильний. Стах удавав дуже врадуваного завтрашнім полюванням, мов той дітвак, якому показали деревляно-го розмальованого коника. Та серце його кривавилось. Оленки за столом не було...

Таке саме було й за вечерею. Увесь час Адам не показувався йому на очі, а за обігом і вечерею не промовили один до одного ні слова. Старий Крушвіцький був увесь час дуже веселий.

Уночі, як лише Максим поміркував, що у дворі все заснуло, розбудив панича:

— Йдемо, паничу... Тут два клунки, як ви хотіли...

Ніч була темна. Побравши клунки на плечі, обидва вийшли, непомітно перелізли огорожу й опинилися в селі. Поспішали городами, щоб сільських собак не розбудити. А коли дійшли вже до дороги, що виходила з села1 відітхнули повними грудьми.

* * *

На другий день рано даремне стукали до дверей Стахової кімнати. Ніхто не відзивався. Крушвіцький був лихий, мов чорт. Казав виважити двері. Кімната була порожня. Лежало кілька порозкиданих ла-хів. На столі — записка до Адася. Панич ухопив її й поквапом сховав у кишеню, щоб, бува, старий не доглянув.

Записка була така:

"Адаме! Ти мене ввесь час безсоромно зраджував. Ти вдавав приятеля, побратима, поки було тобі мене треба. Коли ж потреба

минулася, ти кинув ту вдавану приязнь у болото, потоптав її ногами. Якби це зробив шляхтич, рівний мені гербом і родом, то мене така зрада дуже заболіла б і цю зневагу я старався б змити кров'ю. Та це зробив доробчук, позолочуваний хам, тим-то я твою поведінку приймаю з погордою в переконанні, що хам інакше зробити не може. Я шляхтич старовинного роду, тобі несила мене зневажити. А твому батенькові скажи, що я не мав охоти піти на поживу його рибам. Скажи йому, що я зробив це і в його інтересі, бо коли б мені був хоч один волос із голови впав, то мій вірний товариш залишався живий, і він приніс би був до мого батька вістку про мою зрадницьку смерть, а тоді мій численний рід був би таким заїздом на Вибранівку відплатився, що там каменя на камені не залишилося б з цього підлого гнізда зради. Будь здоров, пане Адаме, бажаю тобі щастя між дамами на королівському дворі. Тільки дивись, щоб мені в дорогу не попадався, бо я б міг забутися й покраяти твою гладеньку мордочку гарапом, якого вживаю на собак. Станислав на Кричеві Кричевський, рукою власною".

Адам, прочитавши листа, сливе не сказився. Він здавався йому таким нахабним, що за нього належалася помста. Образився й старий Крушвіцький. Обидва вирішили, що нахабу треба покарати. Спершу старий вагався, чи посилати погоню: небезпечно ж зачіпати шляхтича, хоч худопахолка, але численного роду. Однак перемогла Адасева рада, і старий вислав гайдуків у погоню за втікачами. Проливу крові, мовляв, не буде, бо Стах не має ніякої зброї; треба тільки його спіймати і "зв'язаного привести в Вибранівку. Такий був наказ довіреному й десятьом гайдукам, післаним за втікачами.

А тим часом утікачі поспішали з клунками на плечах пільними дорогами^

— Ти, Максиме, знаєш добре дорогу?

— Велика річ! Поки що йдемо до схід сонця, а опісля, як задніє, то знайдемо наші торічні сліди. Та знайте, що нам пильно треба виминати

оселі, поки ми ще ходимо по землі пана Крушвіцького. Мені щось так верзеться, що за нами буде погоня...

— Погоня? — спитав Стах.— Ми ж нічого не вкрали — навпаки, дещо із свого залишили на пам'ятку...

— Крушвіцькі — погані люди, мстиві. Досить їм прочитати того листа, що Адамові написали,— по-казяться.

— Ти його читав?

— Чому ж не прочитати, як лежав на столі. Добре написаний, та ще мало. Погоня таки буде. А ми без ніякої зброї, хіба ножики — хліб краяти.

— Не буде. Мій батько знає, куди я поїхав, і, певно, впімнувся б за мною. Прийшов би сюди не сам, а з цілим родом Кричевських. А як заїдуть Кричевські Вибранівку, то, певне, з підданців Круш-віцького, томлених та битих, жоден би за ним не постояв.

— Та так, але вас уже не було б на світі. А мені панночки жаль. Така гарненька — саме вам під пару, а така бідна в тому пеклі... Якби так я, паничу, то я зробив би інакше.

— Що ж би ти зробив, Максиме?

— Я б зібрав у Кричеві один-другий десяток хлопців, відбив би панночку та й повінчався б із нею, а тоді пиши пропало...

— А знаєш ти, що хапати жінок не вільно, що за це велика кара? Чому ти тоді своєї Катрусі не викрав?

Максим важко зітхнув.

— То інша річ, паничу. Я своєї волі не маю, я ж підданець вашого пана батенька, я не можу собою розпоряджати — та де б я її, сердешну, примістив?

— Кинь таке говорити. Ти був для мене не слуга, а щирий друг. Як лиш діб'ємося щасливо до Криче-ва, мій батенько звільнить тебе з підданства.

— А проте я вас, паничу, не покину. Ви йдете до війська, й я за вами, бо, ніде правди діти, мені шкода пускати вас у світ самого. Та я й Катрусі не покину — за вашим дозволом я її визволю, не дам із неї знущатися.

— А ти певний, що Катруся схоче покинути батька-матір та з тобою втікати у невідомий край?

— В неї нема ні батька, ні матері, вона піде за мною на край світу.

— А проте воно небезпечно тобі на таке йти.

Подумай, кілько там слуг та собак! Коли б тебе піймали, то була б гірка година! І я б тобі в нічому помогти не міг.

— Інша справа ваша, а інша моя. Як ви захочете відбивати свою панночку, то вам треба кілька десятків добрих хлопців, повозу або добрих саней, треба, може, буде кого й скалічити, коли не вбити. А я під'їду вночі в село, дам їй через моїх знайомих знати; вона вийде — я дівчину поперед себе на коня, і до рана буду так далеко, що не досягне рука Круш-віцького.

— Ти міркуєш, що твої вибранівські приятелі тобі б помогли? А мені помогли б, коли я захотів би панночку вирвати з того клятого гнізда?

— Певно не скажу, та міркую, що так, бо панночку всі так люблять, як того старого ненавидять. Тільки воно таке, що за якусь там бідолашну підданку Катрусю, дівчину від коров, пан не дуже побиватися буде, а за панночку; то буде всіх сил добувати, щоб її відбити! То ласий шматок — за неї він візьме гарні гроші...

— Хіба ж рідний батько продавав би дитину?

— Ой, паничу, ви з-поза книжок і світу не бачите, і людей іще не знаєте. Хто так гроші любить, як той Крушвіцький, хто так молиться до них, той за гроші усе продасть.* Воно то так — він її на ярмарок на мотузку не поведе, ні туркові не продасть до гарему, але знайдеться такий пан, що її візьме, і не тільки віна не буде жадати, а ще й Крушвіцькому дещо перекине. Його Бог — золото; за золото він і душу продасть чортові!

Стах не міг з дива вийти, який його Максим розумний; це саме говорив йому вчора й Адась. А Максим говорив далі:

— Ви, паничу, того не знаєте, що я від служби чув. У тій каплиці, де вас хотів Крушвіцький собаками застукати, є таємні двері до льоху, а в льоху повно золота. Крушвіцький заходить туди час до часу, відмикає скрині із золотом й любується ним довгі години.

— Та хто це може знати?

— Є такі, що таки підглянули, хоч він дуже береже тої таємниці. Аж жалко згадати, що в такому болоті мусить жити бідна панночка. Ця квітка в ньому геть зів'яне та знівечиться. її конечно треба порятувати, та її ніхто не порятує, хіба що ви.

Максим говорив із своїм паничем сміло, як із приятелем. Був два роки від Стаха старший і товаришував із ним від хлоп'ячих літ. Не раз, бувало, й побив один одного, й Стах батькові скаржився, та старий пан

ніколи не карав Максима за Стахові стусани від малого підданця, а ще й до сина сказав: "Було не датися".

— Коли ж бо він міцніший за мене.

— Підростеш, то й ти будеш такий сильний, як він. Незабаром хлопці знову гралися, як би нічого не

сталося.

Максим був бистрий, меткий, бачив уночі те, чого інші вдень не бачили. У нього був напрочуд бистрий зір і слух. Тепер йому стало це в пригоді.

Стах почав думати, як Оленку визволити. Але ж за польським правом це був великий злочин — уводити дівчину від батька, та ще й неповнолітню. Raptus feminae — потягає за собою тюрму й інфамію... Треба цьому дати спокій. Кілько б він таким учинком приніс гризоти батькові та добрій, янгольській мамі...

Ішли мовчки, поспішаючи. Максим часами ставав і наслухував з того боку, що від Вибранівки. До меж Крушвіцького царства було ще доволі далеко.

Нарешті почало світати й зійшло сонце. Був гарний літній ранок. Сонце почало щораз більше пригрівати. Хлопці поспішали розлогими полями та левадами, виминаючи людські оселі; попріли й потомилися. Почав дошкулювати голод. Посідали спочити під дикою грушею, серед поля. Максим добув із свого клунка поживу: буханку хліба, горнятко масла, пуздерко сиру, зелену цибулю.

— А мені й на думку не прийшло, щоб забрати дещо в дорогу,— обізвався Стах.

— Та звідкіля ви були б усе це добули, паничу? За цим треба було пошукати між челяддю, а вам туди доступу не було... Та цього нам стане, поки доб'ємося до якоїсь оселі поза межами вибранівського пана. Будемо в безпечному місці, то докупимо...

— Коли ж я грошей не маю, Максиме.

— Зате я маю — тілько, що й два коні купити.

— Яким же побутом в тебе гроші знайшлися?

— З того, що ви мені щодня давали на видатки для нас. Я заощаджував, а тепер придалося.

— Розумний із тебе парубок.

— Не мій у цьому розум, а вашого милостивого батька й мойого пана. Він мені наказував, щоб від вас брати більше, ніж було треба,— менше видавати, а решту ховати на чорну годину. Як воно добре старих людей слухати...

Максим почав роздивлятися по околиці.

— Недобре ми вибрали місце на спочинок. Тут нас іздалека можна помітити. Ходімо краще до того ліска, там можна буде заховатися між ліщиною.

Підійшли на край лісу й посідали під дубом серед кущів ліщини. Стах заїдав чорний хліб із великим смаком. Максим пішов по воду в ліс. За хвилинку приніс у капелюсі джерельної води.

Стах почув, що його ломить сон, і кріпко заснув. Максим теж куняв, та лиш злегка — одним оком.

Вже сонце добре підійшло вгору, як Максим прокинувся.

— Нам, паничу, в дорогу пора… Як приспішимо трошки ходи, то за якої півгодини будемо за межами Крушвіцького царства.

Стах почував у ногах велику недомогу. Його пекло в чоботях, здавалося, що пухирі понабігали. Тепер уже важко було йти скоро.

Аж нараз Максим пристанув, почав наслухувати, а далі приклав вухо до землі.

— Йде погоня, паничу. Кількох вершників чвалує на нас. Тікаймо, щоб чимдуж минути це царство…

Стаха нараз покинула втома.

— А що ж ми зробимо, Максиме, як вони з собаками за нами гонять?

Максим не відповів. Йому самому стало страшно від такої думки.

Стрінули мужика, що косив на полі.

— Чоловіче добрий, скажи, будь ласка, чиє це село буде? — спитав Максим.

— Нашого пана, Пшилуцького.

— А його двір ще далеко?

— Зараз за цими високими тополями.

Дудіння було чути щораз ближче. Нарешті обидва побачили кількох вершників. Видко, що їх помітили, бо зараз повернули в їх бік і почали

вигукувати. Втікачі бігли просто до двора. Погоня щораз наближалася. Нарешті обидва перескочили ворота двору й попадали на землю, мов неживі.

На подвір'ї сидів на ґанку старий шляхтич у по-лотнянику з домашнього полотна, з люлькою в зубах, а побіч нього стояв молодий парубок. Обидва між собою щось розмовляли. Можна було догадатися, що це батько та син.

Молодий підбіг як стій до хлопців. Та не встиг Стах іще слова промовити, як уже через ворота на подвір'я вскочили вершники і обступили втікачів із усіх боків. Було їх осьмеро.

— Маємо вас, голубчики,— вже нам не втечете тепер! — кричав отаман погоні.

На крик парким кроком наблизився до громади старший пан.

— Що це за комедія? Хто ви?

Ми з наказу пана Крушвіцького маємо спіймати цих молодиків — панича Станислава Кричев-ського й його чуру Максима — та привести пов'язаних до Вибранівки.

Молодий Пшилуцький, почувши ім'я Кричевського, підійшов до Стаха.

— Це ти, Стаху?

— Михасю Пшилуцький! — крикнув Кричевський.— Рятуй мене від напасті...

— Тату! Це мій товариш із єзуїтського ліцею. Його батько — пан на Кричеві, десь тут недалеко...

— Гаразд! — сказав старий пан.— Ти знаєш сина, а я — батька...

Сплеснув у долоні — і вмить із стайні прибігло кілька кремезних парубків.

— Замкнути ворота й нікого не випускати! Наказ виконано вмить. У воротях заскрипів ключ.

— За що ви гоните молодців! Вони що вкрали панові К рушвіцькому?

— Нічого не вкрали, та пан казали їх зловити, бо без його дозволу вночі втекли з двора.

— Мені смерть грозила,— гукнув Стах, підводячися з землі.

Старий пан промовив до гайдуків.

— Хвалю вас за те, що ви слухаєте свого пана. За те вам нічого не буде. Але за те, що ви без мого дозволу татарським способом на мій двір напали й хотіли допуститися на шляхтичеві гвалту, присуджую кожному з вас учистити по двадцять п'ять бізунів, а отаманові п'ятдесят. Коні арештую. Підете додому пішки.

Наказ пана як стій виповнено. Стах був такий знеможений, що ледве тримався на ногах.

— Будеш моїм любим гостем! — сказав старий пан до Стаха.— Просимо в хату. Там мені розкажеш, чого той фарбований шляхтич від тебе хотів та чим ти прогрішився...

У Будилові в пана Пшилуцького Кричевський пробув три дні, поки ноги не погоїлися. Він розповів старому панові все по правді, мов рідному батькові. Старий відіслав обох до Кричева своїм повозом.

* * *

— Слухай, Стаху,— сказав старий Кричевський до сина.— Тобі захотілося служити при королівській гусарії. Подумай, чи це буде в моїй силі. Там служать самі багачі, магнати. Сам модерунок буде коштувати великі гроші. Та не лише це — і твій комунік треба відповідно виеквіпувати. Ну, а удержання? З того, що тобі платитимуть, ти не виживеш. Мусиш відповідно поставитися, показати, що й ти шляхтич, не гірший за інших!

— Послухайте, тату, й моїх резонів — що скажу я... Ви, пане-отче, спроможетесь на мене тільки цей раз. Удержання моє довго вас муляти не буде. Тепер Польща на всі боки веде війну. Я мушу визначитись. Мушу або головою накладу. Мене зроблять офіцером, а тоді я сам дам собі раду. То лише початок буде такий тяжкий для вас. Зате я зрікаюся зараз усіх претензій до вашого й маминого майна на річ рідні. Я вже з військового мундиру не вийду. Він приросте мені на все до тіла...

Старий Кричевський запросив свою рідню на нараду — що вони всі скажуть.

На диво старому й на велику втіху Стахові на нараді вирішили, що всі по змозі причиняться, щоб молодий Кричевський пішов до королівської гусарії, бо з того спаде "splendor" на ввесь рід Кричевських, коли Стах у службі визначиться.

Приготови тривали доволі довго. Той ч.*с Стах старався вихіснувати для себе і від старих ветеранів, що проживали на батьковім хуторі, привчитися того, що йому буде в новому житті потрібне.

Нарешті молодого гусарина виправили в Варшаву, де саме польський гетьман Станіслав Конєцпольсь-кий приготовлявся до війни зі шведами за шведську корону для польського короля Жигмонта III.

Якось незабаром випала битва зі шведами. їм поталанило прорвати польський фронт, і поляки почали відступати. Тоді Кричевський палкою промовою потяг за собою частину своєї коругви, повернувся назад, об'їхав великим колесом шведську лінію і з усієї сили, мов тараном, ударив на шведське ліве крило. Чарнецький, що командував тою частиною, як побачив маневр Кричевського, подумав, що ця частина втікає; страшно розсердився, погрожував, що всім скаже голови постинати. Таж це найбільша ганьба для польської гусарії, що складалася зі самих шляхтичів! Довго за ними дивився, аж заховалися за горою. А щоб не дати себе окрилити ворогові, наказав уступатися. Та ось із правого боку почув могутній воєнний оклик польської гусарії під проводом молодого Кричевського. Вдаривши на крило шведської важкої райтарії, він помішав шведам увесь лад і відразу змінив ситуацію. Райтарія змішалася, склубилася з гусарами. Чарнецький напер тепер від чола. Знову метушня. Інші частини йдуть уперед і до-конують решти. Конєцпольський висилає щораз нові частини в бій. Шведи в паніці уступають на цілій лінії. їх здоганяють козацькі полки. На цілій лінії — польська перемога, бо шведів уже ніщо не врятує, хіба втеча...

Конєцпольський під'їжджає до Чарнецького:

— Вашій милості складаю іменем усього війська щиру подяку. Сьогоднішню перемогу лише вам маємо завдячити.

— Ця подяка не мені належиться, бо не моя це заслуга, а одного з моїх молодих панцирних товаришів, Станислава Кричевського. Він у вирішну хвилину, коли вже наш фронт був переломаний і я дав наказ відступати, на власну руку забрав частину гу-сарії, об'їхав шведів, сконфузив їх несподівано й опісля розбив. То Кричевський урятував славу нашого війська...

— І мою сиву голову вирятував від сорому програної битви,— додав гетьман.— Де той молодий лицар?

Прикликали Кричевського. На спіненому коні станув він перед гетьманом.

— Цьому лицареві належиться подяка,— сказав Чарнецький.

Гетьман під'їхав до Стаха й подав йому руку, котру він із пошанок) поцілував.

Спасибі тобі, юначе, від усього польського війська й від мене зокрема. Будь певен моєї ласки. Від сьогодні будеш під моєю особливою опікою, мов мій рідний син. Сьогодні ввечір приходь на мою кватирю...

У цілому таборі було тільки й мови того дня, що про відзначення молодого панцирного товариша Кричевського.

Відтоді гетьман виказував при кожній нагоді молодому Кричевському свою увагу й запрошував його до себе.

Кричевський постановив скористатися з прихильності гетьмана й відкрити перед ним своє серце.

Може, гетьман поможе йому, може, сам напише листа до Крушвіцького,— а такого листа Крушвіцький не зможе знехтувати...

Він чекав тільки нагоди.

Одного разу, коли помітив, що гетьман у доброму настрою, висповідався з молодечою наївністю перед старшим чоловіком та прохав його стати за нього перед старим Крушвіцьким. При тому просив

відпустки — йому хотілося показатися і своїй рідні, й поїхати до Вибранівки...

Гетьман вислухав молодечого щебетання й сказав:

— От чого я дослухався! Мій молодий лицар уже вибрав панну свого серця, а мені досі про те нічого не сказав... Скажи мені, мій любий, чи й тоді, як ти атакував шведів, мав ти перед собою образ своєї дівчини? Ти ж був тоді в такій небезпеці, що міг із тої забави й не вернутися...

— Нехай ваша милість мені вірять, що й тоді я про неї думав, і вона мені заєдно стояла перед очима. Це для неї була ця імпреза...

— Не знаю, яка твоя панна, але тестя не дуже гарного собі ти вибрав.

Кричевський зітхнув:

— І я мав із ним немилі справи, та тоді я був іще ніщо. Тепер інша річ. Я визначився в гусарії його королівської милості, то не повинен мені відмовити, та ще як буде знати, що я ходжу в тіні ласки вашої милості.

Гетьман усміхнувся.

— Я тішуся, що ти високо ціниш свою лицарську честь і своє становище. Та пан Крушвіцький із таких людей, що на першому місці ставить золотого тельця, а потім уже Господа Бога. Та ти цим не турбуйся — ти добивайся панни, а я тобі якось допоможу. Тільки не жадай від мене, щоб я до такого доробчука й нешляхтича листи писав. Він мені не рівня, а я йому наказувати права не маю. Він умисне мого листа зігнорував би. І що ж мені? Хіба з ним на двобій іти? Подумай сам, що це не мало би глузду. Та я тобі не так пораджу... Тобі треба туди поїхати, запре-зентуватися, і то неабияк, і просити формально руки панни. Н# це потрібні гроші, а ти їх не маєш. Я тобі дам на гарний

модерунок і виеквіпування пристойного комуніку. Може, таким чином заімпонуєш тому доробчукові. У Варшаві знайдеш здорових хлопців, що з тобою поїдуть, і ти покажешся так, як пристало на панцирного товариша королівської гусарії.

Кричевський був дуже радий. Справді, не личило ж виступати в Вибранівку в тому, що мав на собі, та з кількома людьми зі свого воєнного комуніку.

Гетьман вийняв гаманець із дукатами й поклав його перед Кричевським. Кричевському аж голова закрутилася. Він іще зроду тільки золота разом не бачив.

— Коли я вашій милості відслужуся за вашу ласкавість?

— Ти вже відслужився, вирятував честь мого війська й мою. Тепер іди, бо тобі пильно; пошукай собі когось меткого, щоб тобі гідне товариство навербував...

— Я вже такого маю... Кричевський мав на думці Максима.

І не помилився. Максим скочив між козаків, які тепер по Варшаві вешталися, зібрав двадцять хлопців, прибрав їх у "барву" свого пана, а себе зробив осавулом.

Кричевський, не гаючися довго, подався в дорогу. Незабаром виїздив за міські ворота Варшави, мов той казковий середньовічний лицар на чолі двадцятьох козаків — просто до Вибранівки. Аж горів із нетерплячки побачити, що він там застане по трьох роках.

Уявляв собі Оленку вже дозрілою дівчиною, гарною, мов янгол.

У Вибранівці всі дуже здивувалися, побачивши молодого поставного гусарина на чолі гарно повдяганих козаків із панською барвою. Старий

Крушвіцький не міг із дива вийти, коли така блискуча кавалькада в'їхала в ворота. У блискучім гусарині не міг ніхто пізнати колишнього краківського студіозуса, з яким можна було не церемонитись.

Перед верандою всі позлазили з коней. Кричевський передав коні чурі, а сам вийшов на веранду. Ввійшов до великої салі, де саме були зібрані гості. Він зняв гусарський шолом і поклонився всім. Була тут і Оленка. Якась сумна й заплакана. Та як тільки поглянула на Стаха, все її обличчя засяяло весняним сонцем.

Кричевський підійшов передусім до старого Круш-віцького:

— Пригадуюся ласкавій пам'яті вашої милості: колишній студіозус, що побував у вашім гостиннім домі, товариш вашого сина Адама, Кричевський.

Крушвіцький був нерадий гостеві. Замість попросити його до гуртка гостей і познайомити його з товариством, спитав відразу:

— Що ж провадить вашу милість у мої вбогі пороги?

— Про це опісля поговоримо. Тепер дозвольте мені хвилинку припочити. Не хочу перепиняти вашим гостям любої забави...

Він переглянув умить гостей. Один із них видався йому чоловіком яких тридцять років, був горбатий, із великими щетинуватим рудим волоссям на голові, що ніяк не хотіла вилізти з-поміж піднесених угору рамен, як це у горбанів буває. Руді щетинуваті вусища, обличчя поороване віспою, великі вуха відставали від голови, мов у кажана. Голова велика, до туловища не відповідна... Він був дуже малий на зріст, підборіддя його доторкалося стола. Найбільше вразило Стаха те, що горбань сидів біля Оленки й дуже до неї при-милювався, робив їй кавалерські гонори.

Перегляд тривав дуже коротко. Кричевський підійшов до Оленки, подав їй руку на привітання та щиро стиснув.

— Вітайте, панно Оленко,— так довго ми не бачилися.

Вона поглянула на нього синіми очима своїми так благально, що в ньому серце завмерло.

І нараз Стахові пригадалось, що йому говорив колись Адам і що своєю простою душею відгадав Максим: це, певно, той грошовитий купець на Олен-чине тіло. Він блиснув люто очима і весь скипів.

Хотів іще заговорити до Оленки, та йому перебив пан Крушвіцький.

— Міркую, вашмосць офіцере, що нам відкладати нашої розмови не треба на пізніше. Ми розмовимося зараз. Мої дорогі гості будуть вибачені, що їх на часок лишу самих...

Відчинив двері до другої кімнати й пішов попереду, а за ним Кричевський. Ішли далі, щоб ніхто не чув їх розмови. Нарешті спинилися. І тут Крушвіцький не просив гостя сідати.

— Заки почую експлікацію вашої милості, запрошую вас на весілля моєї дочки Олени, котре відбудеться зараз по Різдві, в запусти...

Кричевського мов громом уразило. Крушвіцький зловтішно дивився на його душевну муку. Та Кричевський умить запанував над своїм схвильованням.

— Добрий купець трапився? — спитав він із злобною усмішкою.

Очі його сипали іскорки.

— Як вашмосць це розумієш? Прошу рахуватися з кожним словом, заки воно вийде з ваших уст...

— Авжеж, авжеж, я рахуюся. Така мацапура, як той бовдур, що сидить біля Оленки,— певне грубо позолочений хам, коли вашмосць рішилися продати йому свою Одиначку...

— Пане, ви мене ображаєте. Вважайте, щоб я не забувся і не зневажив права гостинності.

— Ви вже його зневажили. Навіть не просили мене сісти. Та я вас виручу, сяду сам. Тільки прошу не кричати. Говоріть спокійно, а мені не погрожуйте, бо я не страшків син. Тепер я вашої погоні не боюся, ані на полювання на став не підемо. Коли вам захочеться скликати на мене своїх посіпак, то знайте, що мені досить свиснути на своїх хлопців: вони вам зараз таке весілля справлять, що пан жених повисне на сухій гілляці, а ваш палац буде зрівняний із землею! Я знаю, що ваші підданці й пальцем не рушать у вашій обороні — так вони вас дуже люблять. В нагороду з кривди, які ви їм від багатьох літ творили, вони заберуть собі ті ваші скарби, що під каплицею поховані... Тепер, коли вашмосць мене запросили на весілля, то я вам скажу, чого я до вас приїхав.

— Я не цікавий,— сказав схвильований Крушвіцький і пустився до дверей.

Кричевський заступив йому дорогу, взяв його за руку вище ліктя, стиснув щосили й посадив на стільці.

— Не поспішайте, будь ласка, а послухайте мене. В гостей ви вже просили вибачення — маєте час. Бачите ж, що я сильніший за вас, і впертість ваша ні при чому. Нащо вам великого галасу? Я буду говорити, а ви спокійно слухайте... Чи Адась, той, що я його не раз годував моїм хлібом, давав вам прочитати мою записку, яку я залишив, виходячи з вашого дому? Я тоді втік із вашого дому, не попрощався. Та не того, що

я налякався того вашого дурного полювання. Це був страшно дурний задум. І дитина б на нім пізналася, бачучи ваш той голий став, де ніде жабі, не то качці заховатись... Ви післали за мною погоню. Ваше щастя, що вона мене не піймала та все скінчилося арештом ваших коней. Бо коли б тоді мені заподіяно яку кривду, то я ручу вам своїм несплямленим шляхетським гонором, що мій великий рід Кричевських був би вас так заїхав, що на тому місці, де ви тепер запиваєте могорич за продану дочку-одиначку, була б руїна... Я полюбив панну Оленку всею своєю молодечою душею, любов'ю чистою, першою й останньою. Я приїхав, щоб ми помирилися. Я хочу вас запевнити, що забуваю вам усі образи, кривди, які між людьми лицарськими лише кров'ю змиваються. А за те прошу руки вашої одиначки Оленки, котра мене теж любить. Я бачу тепер наглядно, що вашмосць вирахував собі, що я не в стані заплатити тілько, як ця руда потвора... Та я не пишу: "пропало"; ще не по шлюбі — яв ваших ніг складаю мої слізливі благання: пане-отче, не поповняйте злочину душогубства на вашій дитині, віддайте її мені — я зроблю її щасливою...

Розжалоблений юнак став перед Крушвіцьким навколішки і хотів стиснути йому коліна. Та Крушвіць-кий відскочив набік і, побачивши розніженого молодця навколішках, набрав відваги і сказав гордо:

— Даремне вашмостиве скавуління. Що я раз вирішив і сказав, того ніколи не заверну. Подякуй вашець Богу, що я, піймавши тебе там, під каплицею, на любовних сходинах із Оленкою, не зробив того, на що ти собі заслужив, зловживши нашою гостинністю. За шляхетського худопахолка я моєї дочки не віддам, і вашмосць мені своїм блискучим мундуром не заімпонуєш.

Кричевський уже стояв на ногах. Обличчя загорілось кров'ю від зневаги.

— За зневагу моєї особи й мого лицарського мун-дуру я такого хама, як вашець, на двобій не покличу. Для мене досить такої сатисфакції...

І Крушвіцький не зчувся, як на його щоці ляснув такий сильний поличник, від якого він трохи не впав. Після того Стах спокійно вийшов тою самою дорогою через салю, поклонився гостям, Оленці післав гарячий погляд очей і вийшов. На веранді, закладаючи шолом на голову, скомандував своїм хлопцям:

— На коні!

Чура привів йому коня. Всі виїхали за ворота й пустилися відомою Максимові дорогою на Будилів.

Але кілька стай від двора, за малою горбовиною, вискочив із рова чоловік і припав до Кричевського.

— Ваша милість мене не пізнаєте, а я пізнав душею, що це не хто інший, а тільки мій дорогий панич. Бо я той, що його ваша милість були випросили раз у того нелюда від київ, які мені присудили, і за це я вдячний буду вашій милості до смерті. Я чув, що ваша милість на війну ходили, та Господа за вас молив, щоб усяке лихо вас минало. Я такий щасливий, що бачу вашу милість живим та здоровим. Я конечно хотів привітати вашу милість, та боявся, щоб хто з двора мене не підглянув. Бо наш пан дуже на вас лютий. Тоді, як ви втекли, він виходив з себе з лютощів, а коли погоня вернулась без коней, то кожний дістав по п'ятдесят київ, буцім за те, що коней запропастили. А то було за те, що вашої милості не привели... Боже мій, чим я за вашу доброту віддячуся? Я вмисне сюди вийшов, щоб мене ніхто не бачив. Я знав, що ваша милість сюди будете їхати...

— Як твоє ймення, чоловіче добрий?

— Я Павло Голий. Служу в пана Крушвіцького гайдуком. Я панський підданець.

— Віддячишся мені, Павле, коли передаси панночці Олені листочок, що я зараз тобі дам.

Кричевський зліз із коня, взяв із тайстри шматочок паперу й написав на сідлі:

"Моя найдорожча Оленко! Я мав розмову з Твоїм батьком-нелюдом,— вибач мені за прикре слово. Запрохав мене на Твоє весілля, назначене на м'яс-ниці. Але я приїду ще до весілля. На це моє шляхетське слово, що приїду певно. Придивився я добре до того, котрому твій батько Тебе, моя найдорожча, продав. Мав я охоту розбити його одним ударом кулака, мов надутий пухир. Та це ще не втече. Покладай на мене надію — я не дам Тобі пропасти. Навіки Твій .

Стах".

Кричевський передав записку Голому.

— Добре, пане,— зроблю це певно, хоч би мене мали на кіл посадити.

— Павле, а ти любиш панночку?

— Боже, а хто ж би її не любив! Таж це янгол для нас усіх...

— То й пам'ятай, Павле, що коли б ця записка не дісталася до рук панночки й попала Крушвіць-кому, то панночка пропала б навіки.

— Не пропаде,— сказав твердо Павло.

— Бережи записки!..— сказав Кричевський, скочив на коня й пігнав наперед.

♦ * •

Обидва Пшилуцькі дуже зраділи, побачивши Кричевського. Старий обіймав та цілував його, мов рідного сина.

— Знаєш, пане Станиславе, я аж помолодшав, коли тебе побачив. Справді! Треба тобі знати, мій любий, що я теж панцирний товариш і мені любо вітати в моїй хаті такого гарного молодого товариша. Давно ми не бачилися. Не так скоро тебе я пущу. Ти мусиш мені розказати, що ти від того часу робив. Знаю, що гарно відзначився в битві, що ти тепер під високою опікою самого коронного гетьмана. Ти далеко зайдеш...

І так балакав старий на радощах, що не дав своєму синові дійти до слова. Таке щире гаряче привітання старого щляхтича дуже розжалобило Кричевського. Він поклав собі побути тут кілька днів.

Старий пильнував господарства й не мав часу за-єдно при гостеві сидіти. Зате ввечері, коли по вечері сиділи на ганку при старому меді, слухав оповідання молодого гусарина. Кричевський, розказуючи про ту велику битву, не згадував ні словом за себе, наче б його там і не було. Старий не витерпів:

— Мій любий, воно то гарно, що в тобі нема й зерна чванькуватості, але так не можна. Хто б цього не знав, думав би, що тебе там зовсім не було. А за що ж тебе відзначили так відразу й офіцером зробили? Ні, воно не так. Ти мені скажи, бо я це хочу знати, що ти зробив та чим відзначився?

І Кричевський мусив розказати. Старий устав і кріпко обійняв свого гостя.

Час минав дуже скоро. Стах тямив, що його у Кричеві чекають, і попрохав дозволу виїхати.

— Що ж,— сказав Пшилуцький, розводячи руками,— батьки більше мають право до тебе, ніж я. Рад би я тебе ще затримати, та що ж? Тільки одного в тебе прошу: коли б ти або твій батько надумали коли зробити заїзд на того фарбованого шляхтича Крушвіцького, то не забудьте й мене запросити. І мене свербить рука на того ледаря!

Кричевський поїхав додому. Старий зі сином проводили його аж за ворота, і тут поблагословив його сивий панцирний товариш хрестом святим.

І в рідному Кричеві були йому страх як раді. Зараз по його приїзді старий Кричевський справив великий бенкет на честь свого щасливого сина. З'їхалася довколишня шляхта-сусіди. Було сила Кричевських. Усі дуже раділи й величалися таким славним рід-няком.

Та час відпустки скоро минув, і Стах знову опинився у Варшаві.

Кричевський у Варшаві вважав за свій обов'язок піти до свого добродія та здати йому звіт із своєї подорожі.

Зараз на порозі привітав його гетьман:

— Як тебе повітати, пане Станиславе? Viktoria?

— Ні так, ні так...— відповів Кричевський.— Видко, щастя до людини само рідко коли приходить. Треба його здобувати...

І розповів гетьманові всю свою пригоду.

— Ти добре зробив, що таким чином закінчив ту любу розмову. Я б зробив те саме, та не рукою, а канчуком... А як же ж ти думаєш це своє щастя здобути? Ти ж обіцяв панні, що приїдеш перед весіллям. Як ти це зробиш?

— Так, як повинен зробити кавалір, що любить! .Я ж не можу байдуже дивитися на те, як рідний

батько продає свою дитину покручеві за гроші. Я мушу її визволити — буде, що буде... Як вона благально дивилася на мене, коли я відходив! Мені серце рвалося...

— Уважай, мій любий! Ти, здається, вчився права: Raptus feminae — це тяжкий злочин. Та й хто його знає, чи тобі пощастить. Той старий хрін має чим оборонятися...

— Допоможе мені Бог! — сказав твердо Кричевський.— А хіба не злочин те, що задумує Крушвіцький зі своїм горбатим зятем? А отже, за це немає ніякої кари!

— Твоя правда,— відповів гетьман.— Хто його знає, чи й я не зробив би інакше на твойому місці... Треба лише швидко повінчатися — опісля це все якось укладеться.

По кількох днях Кричевський знову зайшов до гетьмана з проханням.

— Ваша милосте,— сказав він.— Тепер осінь — ніякого походу не буде. Я просив би відпустити мене на довший час — хоч би до весни. Я мушу сидіти десь ближче, щоб за всім стежити, як що до чого,— бути на місці...

— Де ж ти будеш стежити?

— То у Кричеві, то в пана Пшилуцького. Він мені щирий, мов батько рідний.

Гетьман згодився:

— Тільки пам'ятай, мій любий, щоб ти не вплутався в яку дурну пригоду та сорому нам не наробив.

♦ • •

Пшилуцькі дуже зраділи. Не сподівалися, що Стах так скоро до них завітає.

Стах розповів старому свій план.

— Так буде найкраще,— сказав старий без на-думи.— Здобудеш панну силою, але треба зараз повінчатися — таки в мойому домі, бо сюди найближче. Такі випадки в лицарському стані траплялися дуже часто. Аби лише панна пішла з доброї волі, не силувана. Я тобі вірю, що вона тебе любить, і силування не буде.

Кричевський побув у Пшилуцьких три дні й поїхав до Кричева. Коли звірився з планом батькам, вони зніяковіли.

Батько говорив:

— Кажу тобі, Стаху, покинь цю думку й навіть не дивися в той бік. Ти ще молодий, і призначена тобі Провидінням панна, певно, ще в якімсь конвікті абецадла вчиться. Та й, ніде правди діти, ти ще не маєш до чого жінки привести. Крушвіцького ти не всилуєш, щоб дав дочці віно, бо вона вийде заміж проти його волі. А схочеш випроцесувати, то хіба по його смерті! А він, кат його не взяв, здоровий ще, мов той тур. Подумай, мій любий, і викинь собі з голови ту нещасливу думку.

— Я покладаю велику надію на пана гетьмана — він мене порятує. Він за мене стане — його милість король признає мені якесь добро...

Старий лише руками замахав.

— Король, що мав роздати, то вже все пороздавав. Правда, можна циганським способом дістати в королівській канцелярії щось таке, що вже кому іншому було призначене, але я певен, що мій син такою дорогою майна добувати не буде — не схоче видирати другому з горла, бо в нашім чеснім шляхетськім роді такого не бувало.

— Я міркую, що на окраїнах ще багато землі вільної.

— Коли є й така земля, то вона дика, запустіла, необроблена, вимагає багато праці та труду. Ти, сину, до того не годишся. Ти вродився на вояка, а не на хлібороба. Пильнуй того, до чого тебе Провидіння призначило, до чого маєш хист. Дослуговуйся й не міняй на спідничку лицарську славу, до якої ти вже зробив великий крок. А поки ти на цій дорозі доробишся майна, то панна Олена Крушвіцька постаріється, й тоді не пора буде женитися... Оце тобі моя батьківська рада, мій сину. Я довше живу на світі, більше маю життєвого досвіду...

Стах побачив, що від батька йому помочі не сподіватися. Правда, мати була іншої думки, ніж батько, але ж він знав, що мати проти волі батька не піде... Але ж і завертатися було вже ніяково; шляхетське слово було для нього важніше за присягу.

Єдина надія була на пана Пшилуцького. Адже ж це він піддав йому думку, що панну треба добути силою. Він щирий чоловік, певно йому поможе, не відкаже короткого захисту для бідної дівчини у своєму домі...

З цими думками повернувся зараз до Будилова і старому шляхтичеві виклав свою просьбу. Старий рідразу згодився.

— Привези її до мене — я зараз покличу ксьондза, і він вас повінчає в мойому домі.

Стах похитав головою.

— Так воно не може бути. Я не можу вінчатися без благословенства батька й матері. Мені ял ос я б і мого добродія пана гетьмана на весілля попрохати...

— Ти так широко закроїв, пане Станиславе, свій план, що його виконати не буде можна. Подумай: я даю дівчині захист у себе, а як так, то ти не можеш і одної ночі в мене ночувати, бо візьмуть і тебе на язики, й мене, що я на таку спокусу у мойому домі дозволяю. Твій пан-тесть почне скрізь говорити, що ти живеш із його дочкою на віру, і то в мойому домі...

— Як так, то я зараз після всього залишу Олен-ку при вас, а сам виїду приготовити все до весілля.

— І в цьому нема глузду, Стаху. Подумай: я — вдовець, син мій — нежонатий; статечної білоголов-ки, крім старої ключниці, ти на лік у мене не знайдеш — ми живемо, мов на Запорозькій Січі, коли чував. А ключниця, хоч вона і шляхтянка, то для Оленки не товариство. Знову підуть поговори. Я так меча не боюся, як людських язиків.

Пшилуцький ходив безрадний по хаті, у великій задумі.

— Як так, то для мене немає виходу,— говорив Кричевський.

— Є! — скрикнув старий шляхтич.— Ти привезеш дівчину до мене й як стій поїдеш собі у Варшаву. Там проситимеш у гетьмана протекції, щоб твою дівчину прийняли до монастиря С. С. Кляри-сок у Львові, бо звідтіль найближче. І коли ти мені пришлеш такий поручений гетьманський лист, то я потихеньку виправлю панночку під певною охороною до Львова. Там її рука батька не досягне. Хоч би він і довідався, де вона,— бо перед воротьми монастиря всяка диявольська і світська влада не має сили. Розумно?

— План чудовий, та чи не запізно буде? Коли Крушвіцький дізнається, що Оленка у вашої милості, то зробить на вас заїзд і її відбере...

— Нехай попробує,— сказав самопевно Пшилу-цький.— Я старий панцирний товариш, знаюся на війні, і в мене доволі озброєної челяді. У мене в ліску й замочок годний, є кілька горлачів та гарматок! Є і дзвін — на сполох. Давно він не відзивався, та коли обізветься, тоді все моє село стає на ноги й стає в моїй обороні. Бо треба тобі знати, що всі ті мої підданці — то мої приятелі. Я для них — старший брат, учитель і помічник у біді, я їх батько. Тут — не Вибранівка, в мене селян киями не частують...

— Так само і в нас.

— Між мною і Крушвіцьким така ріжниця, як між паном-батьком і паном-катом... Я заїзду не боюся.

Кричевський дуже зрадів. Почав обдумувати способи, як би Оленку захопити й вивезти. Поїхав до Львова, розпитував по всіх жіночих монастирях, чи не прийняли б у себе дівчини. Та скрізь пізнавали, що тут щось не теє, і всі відповідали, що без дозволу батька чи опікуна малолітньої панночки прийняти не можна. Всім було підозріле, чого то молодий шляхтич опікується панночками...

Поїхав до Кракова, де тоді перебував коронний гетьман Станіслав Конєцпольський.

Коли розповів гетьманові свою турботу і схилився йому до колін, благаючи помочі, він сказав:

— Я не можу від себе до якого-небудь монастиря в цій справі писати, бо це любовна історія і я б себе осмішив. Але я тобі дам листа до когось

до Львова, а там уже зроблять, ідо її приймуть до Кля-рисок чи де. Зголосися до мене завтра.

Кричевський був рад. Чи воно можливо, щоб такому панові, як великий коронний гетьман, зважився хто відмовити?

Другої днини в гетьманській канцелярії лист був готовий. Кричевський прийшов гетьманові подякувати. Гетьман був не по собі.

— Мій любий, може б, ти розрадився й покинув цю справу? Тут пахне вежею й інфамією, на цьому військова кар'єра багато може потерпіти. Я обіцяв тобі свою опіку й допомогу, але не в справах любовних! А втім, ти роби собі, як знаєш.

Гетьман хитнув на прощання головою й вийшов.

Кричевський збентежився. Так його гетьман іще ніколи не стрічав.

Але гетьманський лист був у його кишені. Умовився з Пшилуцьким, що пішле йому гетьманського листа. Ну, а тільки, що буде, як лист попаде в руки Крушвіцьюму? Тощ буде гетьман скомпро-мітований. Треба тим-то було самому відвезти листа до Львова й запевнитися, котрий монастир прийме Оленку. Він подався до Львова.

Лист був запечатаний особистою печаткою гетьмана й адресований до гремія льного каноніка архиепископе ької капітули Захарії Лисковського. Стах пішов із ним до адресата.

Л псковський прочитав листа раз і другий і сказав:

— Прийди, вашмосць, позавтра. Я розвідаюся й дам респонс...

Проминуло два дні.

Коли Кричевський прийшов на умовлений час, канонік йому сказав:

— Панночку приймуть С. С. Кляриски: її має привезти якась старша поважна пані. Ти, молодче, не важся при цьому навіть показуватися, щоб уся ця історія не виглядала на любовну справу.

Хитнув головою на прощання. Стах вилетів від нього, мов із пращі.

Що тепер робити? Розуміється, подбати про сани й троє добрих коней. Чотири певні козаки стануть до конвою — буде їх разом шестеро.

Прикликав Максима:

— Максиме, коли я тобі що доброго коли зробив, а ти хочеш мені віддячитися, то маєш тепер до того нагоду. Я мушу панночку Оленку визволити з рук її мучителів...

— Це треба було давно зробити.

— Зробити! Подумати не важко, але зробити, та ще й добре, то вже важче. Тобі з Катериною було легше: під'їхав під двір, посадив дівчину поперед себе на коня, й шукай вітра в полі — ніхто за нею не побивався. А як я панночку на коня поперед себе посаджу? А як погоня піде?

— Правда, мужицька дівчина — не панночка. Але скажіть мені, паничу, що я маю робити?

— Купиш добрі широкі панські сани, троє добрих коней, візьмеш чотирьох певних козаків, що й самого чорта не злякалися б.

— Не треба буде їх довго шукати.

Ще того самого дня було все до дороги готове. Ціла валка подалася зі Львова на Холм. По дорозі частенько попасали, щоб надто коней не мучити.

На останньому постою Максим узяв від Стаха записку до панночки і поїхав із нею до Вибранівки. Записка казала, щоб Оленка означеного дня ввечір вийшла до каплиці в парку. За каплицею буде на мурі одна драбина, а з другого боку — друга. їй треба буде перелізти мур, а там уже ждатимуть сани.

Максим приїхав до Вибранівки ввечір на саме Різдво. У дворі було повно гостей, скрізь швендялося багато служби. Максим змішався між неї. Відшукати Павла Голого було йому не важко.

— Бійся Бога, Максиме, ти що тут робиш!? Якби тебе піймали, то краще тобі було не родитися на світ.

— Я ще нічого не роблю і без твоєї помочі нічого не зроблю,— а мушу зробити те, по що мене сюди прислали.

— Кажи, та не тут.

І Голий повів його поза стайню. Максим подав йому записку до панночки і сказав, що має робити.

— Добрий вибрали день. Сьогодні багато гостей у дворі, а завтра буде ще більше. Завтра заручують панночку з горбанем... Ніхто на неї поки що не звертатиме великої уваги. А записку я передам через певні руки.

— Пам'ятай, Павле, що коли б записочка дісталася старому в руки, то все пропаде і мене певно на кіл посадять.

— Не бійся!

Максим поїхав навпроти панича. Та по дорозі нагадав собі: ану ж панночка не захоче втікати? Чого тоді сюди паничеві їхати й виставляти себе на небезпеку? Був на себе лихий, що про це раніш не подумав. Повернув коня до двора й почав шукати Павла.

— Ти собі смерті шукаєш,— сказав Павло.— Якого чорта сюди швендяєшся? Я ж сказав, що зроблю. Я знаю, що згодиться. Вона страх не хоче за горбаня віддаватися. Вона в пекло пішла б, аби лише вимінути таку недолю та з нелюбом вік собі зав'язати... Та як тобі треба, то я добуду тобі відповідь. Стань за стайнею, а я піду.

І Павло пропав у гурті чужих слуг.

До панночки можна було дібратися через нову її служанку Гапку. Та за дівчиною стежила стара баба Палажка, котрій наказав пан усе собі доносити. Та Гапка дуже панночці спочувала. її пан теж видав був за нелюба.

— Нехай панночка скаже тобі, Гапко: так або ні. Так її й спитайся. І скажи, що на це слово чекає той, що привіз записочку.

На відповідь не треба було довго чекати. Оленка, дістався записку, стала мов не своя. Трусилась, мов у лихоманці, не могла собі місця знайти. Не надумуючися, вона сказала Гапці переказати посланцеві: так! На її щастя, Палажка за святками трохи забагато випила й спала, мов убита.

Тепер Максим мав уже з чим їхати. Пігнав вихром.

♦ * *

Павло переказав Гапці, коли заїхали сани... Ховаючися у сутіні, він відніс дві драбини до парку. Ніхто цього серед святкового гамору в палаці не помітив. Приставив одну драбину до муру за каплицею, другу

перекинув через мур і приставив до замерзлого рова. З муру побачив, що сани стояли вже на місці за муром і Кричевський стояв уже біля них. Павло вже не мав тут що робити.

За хвилину йшла парком просто на каплицю жіноча постать. Не надумуючися, полізла на драбину. На мурі сидів Кричевський. Він поміг їй перелізти на другу драбину. Звідтіля було доволі високо до рова.

— Пусти мене, Стаху,— сказала Оленка,— я тримаюся добре, а обоє можемо попадати вниз.

Він злазив першим, уважаючи на кожний її крок.

Як уже були надолині за муром, Павло перетягнув і другу драбину поза мур і обидві позапихав у прорубану ополонку замкового рову.

За той час Стах садовив Оленку в сани й обгортав її кожухами. Було чути, як страшно билося в неї серце, як цокотіли їй зуби. Як усе було готове, Максим узяв віжки в руки і вдарив по конях. Побіч саней гнали на конях чотири козаки. Світла в палаті щезли незабаром із їх очей.

Було по опівночі.

* * *

На другий день гості в палаці прокинулися десь аж біля полудня. Жених, проспавшися, почував себе не дуже добре. Він виявив волю сказати своїй панні "добридень" і побачити її в урочистий день заручин. Сподівалися, що ось-ось надійде ксьондз, що мав їх поблагословити. Крушвіцький бажав собі, щоб усе йшло по-Божому.

Та коли післали по Оленку, знайшли її спальню порожню.

Як це дійшло до відома Крушвіцького, він посатанів. Ніхто не міг сказати, де панна поділася. Стара Палажка спала ще від учорашнього перепою. Гапка сказала, що панночці звечора боліла голова, й вона вийшла до парку пройтися, а потім що сталося, вона не знає. Крушвіцький догадався, що це Стахова робота. Він не ховався зі своїм здогадом перед гістьми й почав відгрожувати на Кричевського за зневагу дому й що зараз внесе позов до трибуналу. Обом жінкам дісталося — їх він підозрівав у змові з Кричевським.

Почалися розшуки на всі боки. В парку не знайшли на стежці слідів, бо стежки ще від учора були чисто позамітані. Аж за муром були сліди від саней. Тепер не було вже сумніву, куди панночка втікала.

Та коли Крушвіцький казився, погрожував, що винуватців скаже на кіл посаджати, зовсім інакше поводився горбань.

Крушвіцький брався його потішати:

— Я знаю, де вона: або у Кричеві, або в мого приятеля Пшилуцького.

Горбань махнув рукою:

— Що мені з того? Товар із другої руки — для мене без вартості...

— Як це, мосцьпане, розумієш?

— Так, як і ви. Молоді як не сьогодні, то завтра повінчаються...

— Такий шлюб буде не важний — я не давав на нього дозволу, я її батько, вона ще неповнолітня.

— Хто його знає. Я на тих правах не розуміюся — не знаю, яку вагу матиме добра, непримушена воля. Я беру справу так, як я сам її розумію.

Коли вона була вже жінкою іншого, то цього для мене досить, щоб із цього інтересу вибратися з честю.

— Чого ж ви хочете? І розпочинаєте саме цю нелюбу балачку в час, коли в мене крові не дорізався б!

— Я ж кажу виразно: я вибираюся з інтересу, зриваю не зі своєї вини.

Крушвіцький спалахнув:

— Я ж кажу, що Оленку добуду, хоч би з-під землі.

— Це вже не буде панна Олена Крушвіцька, а пані Кричевська, а я вдови чи розведеної не хочу, я хочу панни.

— То йдіть собі до сто чортів! — крикнув Крушвіцький.

— Я піду, та ви, мосцьпане, гроші мені віддайте. Без них я не вступлюся.

— Які гроші?

— Не робіть із себе забудька,— сказав горбань спокійно.— Ті гроші, котрі я виплатив, скажім просто, за панну Оленку. Замість узяти за нею віно відповідно до вашого майна, я заплатив вам по довшому торзі червоними, й тепер, коли інтерес розбився, я маю право жадати звороту.

Крушвіцький розреготався:

— Запізно вибрався, мосцьпане, й не на такого натрапив! Свідка при нашій умові не було, а що інтерес сам для себе був turpis causa, то пиши:

"пропало" або чекай, аж я дочку дістану знов у свої руки й тобі віддам... А тепер я не маю часу на розмову з ваш-мостем.

Крушвіцький, схвильований, вийшов.

Усі гості, з вийнятком горбаня, почали виїздити. Дехто навіть і не прощався. Почувався загальний несмак: вже не без причини тікає дочка від батька перед самими заручинами...

Крушвіцький не знав, на що йому рішитися: чи добути дочку силою, заїздом чи процесом? Чи дістанеться вона горбаневі, чи кому іншому, а він не допустить, щоб вона стала жінкою того нахабного шляхетчика, що так його зневажив і тільки сорому йому наробив.

* * *

Усю дорогу Оленка тремтіла всім тілом. Не могла заспокоїтися, боялася погоні. Знала, який завзятий і мстивий батько, знала, що як її піймає, то нещаслива її година. А якби і Стаха піймали, то йому, певно, не жити більше. Даремне заспокоював її Кричевський, що нічого їй боятися, бо заки дізнаються в палаці, що її немає, то вони вже, певно, будуть у безпечному місці у Пшилуцького...

До Будилова її привезли ледве живу. Не мала сили сама вилізти з саней. її привели в теплу хату, помогли роздягтися з кожухів. Старий Пшилуцький аж просльозився, її побачивши.

— Бідна дитино, як мені жаль, що ти мусила серед ночі з батьківського дому тікати.

Він обійняв її за голову й поцілував у чоло. Ця батьківська поведінка чужої старої людини Олену розжалобила, вона почала гірко плакати. Старий пригорнув її до грудей і теж розплакався.

— Заспокійся, моя пташинко. Поки ти під моєю опікою та під моєю стріхою, тобі один волосок із голівки не спаде. Так мені, Боже, допоможи.

Прикликали стару ключницю Валєнтову.

— Валєнтова, я віддаю під твою опіку цю молоду шляхтянку — опікуйся нею, мов моєю дочкою, щоб їй нічого не забракло.

Валєнтова привела Олену у свою теплу кімнатку, роздягла й поклала в постелю. Дівчина ще довго не могла заспокоїтися, все ще трусилась і плакала.

Валєнтова на силу напоїла її теплим молоком. Нарешті Оленка заснула. Та сон її був дуже неспокійний. Усе щось у гарячці говорила — то благала батька, то кликала Стаха, щоб її рятував, то знову немов тікала кудись перед страшним горбанем. Зривалася з постелі, й Валєнтова насилу її спинювала. Лице її почервоніло, очі дивились кудись, страшно налякані. Валєнтова обкладала їй голову і груди зимним платком.

Надвечір зайшов сюди старий Пшилуцький: хотів дівчину чимдуж вислати до Львова. Та коли почув від Валєнтової, що Оленка не при собі, що про подорож до Львова й мови не може бути, дуже за неї налякався: усі його плани {ішли шкереберть. Що йому тепер було робити? Післав би до Берестя по цилюрика, та зараз уся околиця знатиме, та й Валєнтова чути не хотіла про цилюрика.

— Не треба. Я сама їй п'явки поставлю, зіллям напою, і буде здорова.

— Роби, як знаєш. Та я ще хотів запитати, чи не міг би пан Станислав сюди прийти? Він собі цього дуже бажає...

— Сьогодні — ні, хай уже завтра. Це могло б їй пошкодити. їй треба спокою.

Та це не могло статися ні завтра, ні позавтра, бо Оленка не приходила до себе. Валєнтова не зважилася ставити п'явок, бо у дівчини й так мало було крові.

Станислав не від'їздив. Зараз по Різдві почалися розтопи, позаливало дороги — пускатися в дорогу не було можливо.

Одного разу, коли Валєнтова кудись була вийшла, він таки зайшов до Оленки. Побачив — і аж злякався: за тих кілька днів вона дуже змарніла. Підійшов до ліжка й заговорив до неї, як лиш міг ніжненько:

— Оленко моя єдина, то я, Стах.

Дівчина стрепенулася, відкрила очі й усміхнулася.

— Оленко моя єдина, то я, Стах.

— Де я? — спитала.— Мене мучив страшний сон... Тепер я трохи собі пригадую... В палаці бенкет. Багато гостей. Мали бути мої заручини...

— Не згадуй про це, мій янголе,— це тобі може зашкодити. Тям, що ти в безпечному місці, в добрих людей, у наших приятелів. Я тебе вирвав із кігтів наших ворогів. Той поганий горбань тобі вже не страшний...

Почувши ці слова, Оленка вся кинулася й скрикнула не своїм голосом:

— Стаху, рятуй мене — там горбун!.. А за ним батько канчуком мені погрожує...

Вона зірвалася з постелі й хотіла кудись тікати. Стах насилу її спинив.

— Заспокійся, моя єдина. Тобі щось погане приснилося. Тут нікого нема й не може бути... Бачиш, це я при тобі...

На крик убігла Валєнтова.

— Ой, що ж ви, паничу, наробили! Чи не казала я, що таке може бути!?

— Але, пані Валєнтова, ви помиляєтесь,— виправдував себе Стах,— вона щойно говорила зі мною цілком притомна. Аж опісля їй щось привиділося, як я про того клятого горбаня згадав...

— Отож бо й є, що ви, молоді, не знаєте, як з такими недужими говорити. Ви такі нетерпеливі, що Господи! Ну, йдіть собі тепер геть,— говорила стара, вкриваючи недужу периною.

Старий Пшилуцький вивів Стаха з кімнати.

* * *

Даремно дурили всі себе, що Крушвіцький не зараз дізнається, де його дочка. Його шпигуни ще того самого вечора довідалися, що Оленка у Пшилуцького й що занедужала.

Жених від'їхав надвечір, даремне домагаючися грошей. Він загрозив Крушвіцькому процесом і скандалом.

— Даремне, вашмосць, лякаєш мене скандалом і turpis causa. Як буде скандал, то для нас обидвох. Поділимося ним, і легше нам буде. Я свого не дарую. Кождий бачить, що умова зірвана не з моєї вини.

Це Крушвіцького ще більше лютило, й він вирішив за всяку ціну, й то чимдуж, дістати Оленку в свої руки. Тоді й перед трибуналові не буде йому страшно, бо він зможе кожної хвилини дочку віддати. Чим

швидше це станеться, тим більша буде певність, що Оленка ще не звінчана. її недуга вийшла йому на руку. Як її дістане зараз, то не тільки не мусить віддавати те, що взяв, але горбань і другу половину заплатить. Треба зробити це негайно давнім випробуваним шляхетським способом, заїздом!

Старий скупиндря почав приготовлятися до заїзду. Робив це потайки. Та вся служба про це знала. Довідався про це й гайдук Павло Голий. Він був дуже обережний. Досі ніхто й не догадувався, що він помагав панночці до втечі.

Хоч як били й мордували Гапку, вона ні одним словом . не зрадила себе. Стару Палажку так страшно помордували, що незабаром від побоїв умерла. Треба було скласти всю вину на когось із сторонніх гостей, що тоді поз'їздилися. Павло придивлявся до всього, що тут робилося, й на вус собі мотав. Поклав собі про все повідомити Кричевського.

І одної яочі, коли все було приготоване до заїзду, Павло сів на коня й пігнав до Будилова.

Довго гримав кулаками до замкнених воріт. На товкіт позбігалися собаки й присікалися до воріт, аж ворота гризли.

Нарешті до воріт підійшов заспаний парубок.

— Чи вам позакладало, що ні гавкоту собак, ні мого стукання не чуєте? Піди зараз і розбуди або старого пана, або того чужого панича, хай мерщій сюди приходять. Щось маю дуже важне.

— А хто ти такий будеш і як я маю панові сказати?

— Дурень усе цікавий. Іди чимдуж і зроби, що тобі сказане, бо як не зробиш, то буде тобі завтра!

Парубок щось проворкотів, але подався до двора й розбудив Стаха.

— Вставайте, паничу, йдіть до воріт — там якийсь чужий гайдук вас чекає.

Стах умить одягся.

— Хто це? — спитав, підходячи до воріт. Парубок відігнав собак.

— Як мене не пізнаєте, паничу, по голосі, то мовчіть та приступіть ближче. Завтра вночі будете тут мати гостей. Буде заїзд на Будилів. Заховайте заздалегідь панночку в безпечне місце...

І Голий завернув коня й пустився скоком на Виб-ранівку.

Стах спершу налякався, звичайно, не за себе, а за Оленку. Метушня певно буде, й стріли затривожать її, бідну, і це може їй дуже пошкодити. Він не боявся, щоб ті ледаща могли перемогти й її забрати, коли він тут. А ще коли б йому поталанило стрінутися у тому заїзді з Крушвіцьким — то була б для нього велика радість!

Пішов негайно до старого Пшилуцького. Старий вислухав його й спокійно сказав:

— Ми її вивеземо на замочок, а там жадна сила її не добуде...

— Ні, ваша милосте, так не буде добре. Я б мусив із нею піти, а тоді я б собі ніколи не подарував, що вас, моїх приятелів, покинув. Я залишуся

з вами й Оленку боронитиму тут. Крушвіцький—великий хитрун. Він може лиш частиною напирати на двір, а всею силою піде на замок. А втім, воно було б і нездорово для Оленки в таку погану пору на замок переноситися.

Старий із цим погодився. Йому було б ніяково, коли б при такій забаві мусив позбутися такого гарного лицаря, як молодий гусарик. Він розбудив сина, й обидва почали розписувати листи до своїх братів-шляхти, щоб поспішали на допомогу перед очевидною напастю доробчука, котрий рад * би його, спокійну людину, позбавити життя й фортуни за те, що дав у себе захист бідній переслідуваній дитині. Просив прибути в сам вечір непомітно, щоб часом напасників не сполошити.

Пшилуцький знав, що ті, до кою він писав, не любили Крушвіцького, й кожний пришле йому якусь допомогу.

Від самого ранку він готовив сам свої сили. Післав своїх людей по селі із вісткою, що вибранівський пан хоче заїхати їх пана, забрати собі Будилів, а тоді гірка буде всім година!..

Під вечір усе було готове. По обох боках воріт поставлено два горлачі, налаштовані дрібними кулями. Порозсилали роз'їзди в сторону, з котрої можна було сподіватися напасті. Але перейшло за північ, роз'їзд вернувся й нічого нового не приніс.

Отаман заїзду Крушвіцького був хитрун. Він не пішов простою дорогою з чола, звідкіля могли його сподіватися, а об'їхав село великим колесом і підступив під огорожу. Але зрадили напасників собаки страшним гавкотом. Оборонці почули, як підрізаний частокіл почав тріщати. Туди кинувся з частиною двірських людей молодий Пшилуцький. Напасників привітали мушкетним вогнем, а далі почали їх колоти списами й рубати шаблями. Вони не вступалися. Частина їх, бачачи, що оборонці лише з цього боку бороняться, обійшли довкруги й

почали виважувати ворота. Та тут пильнував старий: б лис один-другий льонт — настав страшенний згук, і з двох горлачів посипалися дрібні кулі, кладучи трупом кілька напасників. Заки вони встигли опам'ятатися, вже обидва горлачі були налаштовані й знову сипнули на них кулями. Так повторилося кілька разів. А тепер для напасників склалося знову щось несподіване. Почувся рух та стукітня від села: то йшли підданці на оборону свого пана. Йшли й бігли з чим попало — хто з ціпом, хто з косою, хто таки з дрючком чи з сокирою.

Напасники попали в два вогні: від двору рубали їх двірські люди під проводом молодого Пшилуцького, а ззаду натискали селяни.

Проводир заїзду був при воротях. Кричав, заохочував, проклинав. Наїзники пхалися, мов нетлі до світла. Нарешті ворота не видержали й упали. Маса озброєного люду всипалася на подвір'я. Здавалося, що тепер із подвір'я ніхто їх не випре. Та ось з-поза стайні виїхав на коні в панцирі й шоломі молодий гусарин на чолі озброєні шляхти, що прибула на поміч.

Дав знак шаблею — й його частина розвинулася в бойову лінію. З окликом: "Бий! Забий!" кинулися на юрбу, що цього не сподівалася. Шляхта рубала, колола завзято, поки не витисла напасників за ворота. По короткім опорі вони пішли врозтіч. Шляхта — за ними. А тих, що перше взялися були валити частокіл, доля не була краща. їх вибили та вирізали селяни впень, нікого не милуючи.

Молодий Пшилуцький лишив тут своїм людям волю кінчати бій. Посадив своїх козаків на коні, які вже ждали осідлані, й пігнав у допомогу Кричев-ському добивати втікачів.

Коли розвиднілося, побоєвище виявляло страшне видовище. Повно крові, трупів, стогони ранених та тих, що вмирали. Нікому не було пощади: з нічними розбишаками не звик ніхто церемонитись.

Кричевський гнав за напасниками аж до границі Вибранівки, й уже тільки звідти вернувся до Будилова.

Шляхта тріумфувала. Пан Пшилуцький казав зарізати два воли, кілька кабанів, викотити кілька бочок горілки, вина, меду.

Серед двірського майдану заблисли вогнища. Скрізь пекли й варили м'ясо. Служба ставила довгі столи з дощок і лавиці. Шляхту запросив господар до хати.

Увесь той час Валєнтова не відходила від недужої. Олена все ще лежала в безтямі. Стріли та вигуки тих, що воювали, доходили сюди, але не робили на недужу враження. її бідна душа не виходила зі світу гярячкової уяви...

Гаряча шляхта, підтягнувши собі добре, домагалася від Пшилуцького, щоб не вдоволявся тим, що напасників добре перетріпали, а таки зараз, загаряча, наїхати того доробчука-грабівника й прогнати туди, де перець не росте. Молодь вибрала Станислава Кричевського своїм отаманом.

Пшилуцький не хотів нової авантюри й відмовляв шляхту від її плану. Та це нічого не помагало. Чим більше відраджував, тим більше шляхта гарячилася. Говорили один поперед другого, що треба використати хвилину, коли ворог розбитий, не опам'ятався.

Тоді старий Пшилуцький взявся за інший спосіб: щораз виносили з льохів нові бочки меду, поки не повпивалися всі так, що цілу добу спали, де хто приліг.

Але сам він, враз зі сином і Кричевським, були на сторожі, щоб їх часом ворог знову не заскочив. Вони знали, з ким грають. Крушвіцький також добре знав шляхетську вдачу: без доброго почастунку не

обійдеться. Але шляхта, проспавши сливе цілу добу, забула, про що говорилося, й почала роз'їжджатися додому.

Між пораненими напасниками знайшли й проводиря заїзду. Був це славний на той час авантюрних і розбишака, який наймався з своєю ватагою до заїздів і найбільше дався узнаки на Підкарпатті, в землі Перемиській. На згадку Валеріяна Здень-Кутковського всі трусилися. Куди, бувало, він прийде, там уже й трава не зараз виростала. Пан Крушвіцький, за порадою своїх приятелів спровадив умисне Куткове ого аж десь з-під Сянока.

Та тут авантюрникові не поталанило, й він попав у полон. На допитах признався, що за живу Оленку мав дістати п'ятсот червоних; так само — за вбитого Кричевського, а за живого — 1000. Заплата його кільком помічникам була умовлена окремо. Четвертину вже взяв він наперед, а вся добич із того грабунку мала припасти виключно йому та його підручним.

— З цього видно,— обізвався Пшилуцький,— що вашмосць ішов на грабунок, і за те стріне вашмосць таки зараз, як зловленого на гарячому, заслужена кара. За півгодини, вашмосць, повиснеш!

— Протестую! — кричав Кутковський.— Мене мусите віддати під шляхетський трибунальський суд!

— Вашмосць показав своє шляхетство злочином грабунку. Про те свідчать акти гродські в Перемишлі й Сяноці. Хочеш, вашмосць, ксьондза, то тобі зараз привеземо. Але вибачай — повиснути мусиш. А втім, вашмосць, і так тут шляхетський суд судить — ми всі гербові...

— Повісити шельму! — кричала шляхта, ідо ще залишилася.

— Протестую! — кричав Кутковський.

— Запротестуєш ногами, як на шибениці будеш! Привели ксьондза. Та розбишака не хотів із ним

говорити. На кінці села жив циган-коваль, і йогр зараз прикликали. За злотого й пляшку горілки він радо згодився бути катом. І Кутковський, той пострах далекої околиці, повис на сухій вербі за селом.

Як уже гості пороз'їздилися, Пшилуцький написав до Крушвіцького такого листа:

"Вельможний і вельми мені любий Пане і добрий мій Сусідо! Я все величався приязню Вашої милості, мого сусіда-добродія, тим-то й тепер я звертаюся до Вашої Милості з проханням почути з Ваших ласкавих та зичливих уст кондолєнцію з причини того нещастя, яке мене вчора стрінуло. Ото вночі décimo januaríi напала на мій худопахольський хутір шайка озброєних розбишак татарським способом, вивернула частокіл, виважила ворота; я й не знаю, чи міг би сьогодні цього листа до Вашої милості написати, коли б Боже Провидіння мною, грішним, не було заопікувалося. Я саме справляв для свого сина вродини й запросив трохи братів-шляхти. Ми ще не спали, коли гавкіт собак зрадив розбійників. Шляхта станула нам у пригоді, напасників прогнано. При цій нагоді поранено й зловлено ватажка банди, відомого в Сяноцькій та Перемиській землі розбишаку-заїз-ника Валеріяна Здень-Кутковеького. А що мене найбільше обурило, то та калюмнія, яку той ледащо зважився кинути на Вашу милість,— неначе б то Ваша милість найняв його заїхати мене й ограбувати, і то за 500 червоних. Догадуюся, що він, знаючи нашу сусідську приязнь, хотів таким чином з'єднати собі мною беневолєнцію й помилування. Та він погано обрахувався, бо саме за цей нахабний наклеп я казав його повісити. Бо як же я мав би йому повірити? Чи тому, що ми по-сусідськи живемо? Або тому, що занедужалу в дорозі дитину Вашої милості я приймив під свою вбогу стріху й зайнявся нею, мов рідною дитиною? Вона ще нездужає, тим-то я не можу її відіслати ще Вашій Милості.

А при цій нагоді нехай буде мені вільно погрaту-лювати Вашій Милості, як Ваш добрий сусід і приятель такого славного зятя, яким є пан, шляхетне вроджений Станислав на Кричеві Кричевський, котрого я теж мав приємність у себе загостити під ту пору, бо він — шкільний товариш мого сина. Аж любо було дивитися, як той офіцер королівської гусарії гарно й по-мистецьки вів зібрану наборзі шляхту до наступу на ледарів. Я, як старий панцирний товариш, розумію цю справу добре. Пан Станислав Кричевський — це справдішній лицар, і його жде неабияка кар'єра, котру славно зачав у останній шведській війні. Дочка Вашої Милості, панна Оленка, буде з ним щаслива, й я помітив, що вони люблять одне одного.

Та ще одна заввага: коли моя челядь закопувала те розбишацьке стерво, знайшла між убитими кількох ваших гайдуків. Пробі! Ласкавий мій сусідо — я чував, що Ваша Милість лагідно поводиться зі службою й підданцями, але щоб аж до того дійшло, щоб ваші гайдуки наймалися відомому розбійникові до грабунків і нападів, то вже нечувана сваволя. Переведіть, Ваша Милість, слідство й покарайте виновни-ків, а то погана слава піде про Вас. Люди ж звичайно люблять у такі сплітки вірити, що це сталося за Вашою згодою, а це кинуло б на Вас погане світло великого хамства. Поручаюся дальшій ласці й приязні Вашої Милості, приятель і покірний слуга Вашої Милості

Станислав Якша Пшилуцький в. р. Дано в Будилові". Як старий прочитав цього листа Стахові й Михайлові, ті сміхом мало не подавилися.

— Ну, кажете, що це добре. Але скажіть, будь ласка, хто цього листа завезе? Я не можу нікого з моїх людей з ним посилати, бо той шельма певно кожного покалічить.

— Нема чим журитися,— сказав Стах,— мій Максим завезе листа.

Старий запечатав листа своєю гербовою печаткою. Максим під вечір сів на найліпшого коня й поїхав до Вибранівки.

Вже було пізно в ніч, коли Максим під'їхав під огорожу вибранівського двора. Він знав розклад палацу і знав, у котрій кімнаті спить Крушвіцький. Листа враз із камінчиком обв'язав рушником і припняв до кінця списа. Прицілився, розмахнувся і з усієї сили кинув камінь у вікно. Там іще світилося. Видко, Крушвіцький іще не спав. Коли Максим почув бренькіт збитого шкла, був певний, що камінь ураз із листом попав, куди треба. Завернув коня й вихром пі-гнав до Будилова.

* • *

Від того часу в будилівському дворі стало спокійно та тихо. Кри^евському минав час відпустки, й він мусив їхати до Варшави. У Варшаві знали про заїзд на Пшилуцького, про втечу Оленки, але Пшилуцький не заносив позву до трибуналу за напад та віоленцію,— раз тому, що дав Крушвіцькому добру научку й мав сатисфакцію, по-друге, Крушвіцький був у праві, коли хотів відібрати свою малолітню дочку з чужих рук.

І Крушвіцький не робив далі нічого. Здавалося, що справа затихла. Оленка щораз більше приходила до здоровля. Пшилуцький постановив, як лише дорога поправиться, виправити її до Львова, до монастиря С. С. Клярисок, аж до вінчання зі Стахом Кри-чевським.

Десь у середопісті настали невеличкі морози, санна дорога була добра, й той час хотів він використати. Наказав приладити добрі криті ковані сани, троє добрих коней, певного візника та чотирьох своїх гайдуків, котрі мали Оленку проводити до Львова. Відвезти мала її стара Валєнтова. Вона була дуже рада з того, що пан Пшилуцький визначив її на товаришку. Вона дуже полюбила Оленку, та, крім того, мала нагоду відвідати всі львівські костели. Виїзд Оленки держали всі в великій тайні.

І ось одної зоряної ночі запряжено сани. Оленка з Валєнтовою вийшли, позакутувані в кожухи, й посідали в сани, де їх ще обставлено подушками та перинами. Посідали озброєні гайдуки на коні й увесь похід рушив тихенько за ворота. Старий Пшилуцький стояв із сином на ґанку й хрестив їх у щасливу дорогу. Попереду їхав один козак, по боках — по одному, а один — іззаду. Пан наказав їхати швидко, поки не минуть небезпечні місця, де б могли сподіватися засідки.

На небі визоріло, в повітрі була така тиша, що можна було почути товкіт власного серця. Оленку обвіяло чисте морозне повітря, вона почувалася добре. Вколисана рівномірним гойданням саней, Валєнтова почала дрімати. Оленка думала про своє майбутнє — як її приймуть у Львові й на чому все те може покінчитися.

Вже було на досвітку, як заїхали в густий ліс. Дорога була мало протоптана саньми, що возили дерево з ліса, по обох боках були цілі гори навіяного снігу.

Нараз ізпереду саней почувся стріл. Оленка побачила попри голову візника, як передній гайдук злетів з коня й загородив дорогу. Кінь полетів уперед без їздця. Сани мусили стати. Оленка відсунула завісу буди, що вкривала сани, й побачила, як кількох ледарів вискочило з-під снігу і спинили коні. Ще кілька стрілів — і все затихло. Хтось відірвав бічну завісу буди, витяг у сніг стару Валєнтову, що кричала й гукала помочі, а на її місце всадовився вусатий драб у овечім кожусі. Оленка завмерла зі страху — коло неї сидів один із найлютіших посіпак її батька. Вона вмить зрозуміла, що сталося та що її тепер жде. Вусач нахилився до неї й дихнув їй у обличчя горілкою:

— Коли б тобі, панночко, захотілося пищати, то вже вибачай, але я тобі заткаю роточок ганчіркою.

Сани були з обох боків прислонені завісами. В буді було темно. Оленка чула, як сани повертались. Вона зі страху зімліла.

* * *

Нарешті сани станули. Хтось відсунув завісу й наказав їй вилазити, здираючи з неї перини та подушки. Дівчина вилізла, мов причинна. Перед нею була .засніжена веранда батьківського палацу.

її повели попід руки, бо своїми силами вона йти не могла. Поволеньки сходами її завели в її давню кімнату. Все було так, як завжди.

Вона станула серед кімнати, мов задеревіла, не знаючи, що з собою робити. Зараз за нею ввійшли в кімнату дві жінки. У старшої в очах світилася велика лють.

— Хай тобі, панночко, й не думається втікати, бо я за тебе канчуків брати не хочу! — погрозила їй пальцем.

Таке нахабство простої баби допекло Оленці до живого, але вона не сказала нічого. Стара відьма вийшла за чимось і осталася молодша. Вона приступила до неї й почала її роздягати. Оленка бачила, що в неї заплакані очі.

Молодиця шепотом сказала:

— Ви мене не пізнали, моя люба панночко, але я вас ніколи не забуду. Ви були для мене янгол, як я колись нездужала. Як мені вас, моя панночко, щиро жаль. Краще б вам не жити...

І молодиця залилася сльозами, оглядаючись за-єдно на двері, чи хто не підслуховує.

— Ваш батько лютий, мов той звір. Відколи ви поїхали, місця найти собі не може, ніхто до нього приступу не має. А відтоді, як хотів, було,

вас відбити й стільки людей утратив, то став іще лютіший. Проклинає вас і всіх. Аж страшно. Оленка спитала:

— А той... що до мене сватався... не приїздив більше?

— Ніхто його від того часу не бачив. Але гайдуки казали, що як від'їздив, то з паном нашим сварився за якісь гроші...

Оленка зрозуміла, в чому справа. Нараз почулися в сінях важкі кроки. Молодиця шепнула з ляком:

— їде пан! — і взялася запопадливо порядкувати. У Оленки перестало битися серце.

Прожогом відчинилися двері. На порозі стояв грізний пан Крушвіцький. Дивився на неї дико. Оленка не витримала погляду батька: він іще ніколи так грізно на неї не дивився. Присіла на стільці й закрила очі долонями.

— То це ти так вітаєш батька, ти, повіє! Вуличниця! Оленка стрепенулась. В неї прокинулася дівоча

честь на таку страшну зневагу. Кров ударила їй до голови, у вухах зашуміло, перед очима почали бігати чорні плями. Вона нараз уся випростувалася, тупнула ногою й крикнула сильним голосом:

— Не смій мене зневажати! Краще скажи своїм посіпакам відрубати мені голову! Я подякую тобі за те, бо тоді скінчиться вже моя важка мука.

— Ти так — до батька!.. — крикнув Крушвіцький.

— Не батько ти мені, а кат лютий! Не за мною ти побивався, а за тим, щоб не треба було віддавати грошей, які взяв за мене, тому горбатому чортові.

Вона кричала якимсь страшним, не своїм голосом. Не тямила, що з нею діється й де вона. Бачила лише перед собою найбільшого свойого ворога.

Крушвіцький не стямився: він не пізнав колишньої лагідної овечки-Оленки. Перед ним стояла дозріла жінка. Він заскреготав із люті зубами й прискочив до дівчини з піднесеним кулаком.

— Так! Так буде найкраще! — скрикнула Оленка й надставила під його кулак свою голівку.— На, бий, клятий кате,— це саме на тебе похоже...

Молодиця, що стояла в кутку, побачивши, що пан хоче Оленку вдарити, прискочила, станула між батьком і донькою й заступила своїм тілом Оленку. Важкий кулак упав на голову молодиці. Вона йокну-ла й сливе не впала, та пан схопив її за плечі й викинув до сіней.

Це його трохи заспокоїло. Він сів на стілець, важко дишучи. Нараз він пізнав, що тепер грозьбою нічого з донькою не вдіє. Він змінив тон:

— Як ти, дочко, нерозважно зробила! Кілько сорому на мою стару голову нанесла. Я ж лише добра тобі бажав. Я хотів, щоб ти була щаслива.

— Не я на вас сорому нанесла, а ви самі, продаючи мене за гроші тій почварі препоганій, за котру й малпа не хотіла б вийти заміж!

Крушвіцький замовк. Перед ним стояла зовсім інша людина. Розум почав у нього перемагати його лютощі. Він уперше в житті стрінувся з таким великим упором дочки. Хто її так підцькував? Він був певен, що як

виганьбить, то вона впаде йому з плачем у ноги й проситиме вибачення за свій нерозважний крок.. А перед ним станула вона, мов поранена льви-ця, з вогнем в очах, готова скочити йому до очей...

Та Оленка вичерпала своїм виступом усю свою енергію до кінця. Вона почула, що її всі сили кидають. Присіла біля стола й обняла руками голову, яка розривалася під напором хвиль крові. Вона б була найкраще заридала, але почула, що з її очей не добувається ні одна сльозина. Всі від гарячки повисихали. Вона знала, що як батько ще раз на неї нападе, то вона впаде зламана, нездатна до жодного опору.

Але Крушвіцький цього не зробив. Він подався до дверей.

— Розгостися, Оленко,— зараз прийде Параня й принесе тобі їсти. І вийшов.

Оленка не вірила його лагідності. Вона догадувалася, що це якась штучка, щоб її погубити.

Крушвіцький пішов до своєї кімнати й почав писати листа до вродженого пана Матвія Пшитоцького.

"Вельможний милостивий пане-брате! Звіщаю Вашмосці любу новину, що панна Олена Крушвіцька добровільно вернулася сьогодні під батьківську стріху такою самою, якою від мене від'їхала. Пан Станис-лав Кричевський був такий благородний, що не захотів вінчатися без мого дозволу, а пан Пшилуцький на моє прохання прислав Оленку додому своїм повозом. Був би це зробив давніше, тільки що Оленка небезпечно занедужала й довго перележала на гостру гарячку. Так, отже, тепер усе в порядку — ми можемо наші вимріяні плани перевести в діло. Дожидаю приїзду Вашмосці якнайшвидше".

Недовго треба було чекати відповіді. Той самий посланець привіз той самий лист, де на другій сторінці була дописка власною рукою пана

Пшитоцького, гербу Погонь: "Поцілуй, вашмосць, пса в ніс, а гроші таки віддай!"

Така відповідь страшно Крушвіцького розлютила. Треба було віддавати гроші... Але холодний розум піддавав інші думки. Віддати? А хто ж тут зірвав умову? Дочку він дає, а Пшитоцький не хоче. Тут і turpis causa не потрібна. А щоб горбань спромігся на заїзд, нічого боятися...

А всьому винен той препоганий шляхетчик Кри-чевськийі Дівчині закрутив голову й добру партію відбив. Ех! Якби так дістати його у свої руки! Не вийшов би він живий! І сто гетьманів нічого б йому не помогло. Дівчина втратила б надію на нього, була б податливіша. Може, горбань відпав би раз на все. Але на такий ласий шматочок найдеться не один — може, трохи дешевіший, але знайдеться, що гаманець свій розкриє. Тільки ж треба Кричевського позбутися. Як довідається, що Оленка в моїх руках, то прилетить сюди, а тоді...

Крушвіцького здавна мучило божевілля, грошове божевілля. У парку мав одно потаємне місце. Майстрів спровадив аж із Кракова до будови криївки, пильнував увесь час, щоб із ніким не стрічалися, й своїми возами відвозив їх до Кракова. Вони вимурували зараз під каплицею, де лежала домовина його покійної жінки, льох, і туди він казав тим самим майстрам перенести доволі великі скрині, сильно ковані залізом. Він числився з тим, що забобонний люд не зважиться заходити у склеплений гріб, бо, мовляв, покійниця не дарувала б їм того. Туди заходив він у хвилинах найбільшого смутку, невдач та пригноблення. Тут засвічував кілька свічок, відмикав великим ключем одну скриню, де лежали гроші в золотих штабах та дорогі самоцвіти. На вид того багатства випогоджувалося лице скуп'яги, вигладжувалися зморшки на обличчі, появлялася весела усмішка. Він забував про всяке горе, якого зазнав там, на землі. Тут був його рай. Сідав на кріслі перед скринею, вибирав одну штуку по одній, гладив, пестив. Складав гроші в купу, потрясав ними перед вухом, любувався їх металевим звуком.

Такі перегляди тривали нераз цілі години. Північ, година духів, його зовсім не лякала. Налюбувавшися багатством, замикав скриню, гасив свічки й виходив тайними дверима. Перед каплицею ждали його два великі пси, котрі певно нікого б сюди були не допустили. Вертався задоволений, заспокоєний додому, лягав спати, мов невинна дитина.

Служба дещо догадувалася. Перешіптувалися між собою то один, то другий за панські скарби, та голосно ніхто не важився про них заговорити. Лише Оленці поталанило довідатися про них трохи, й вона сказала про це Стахові.

* * *

До Будилова пригнав на спіненому коні один із тих гайдуків, що супроводжували Оленку, й розказав, що з ними по дорозі сталося.

Старий Пшилуцький схопив себе руками за голову.

— Бідна дитина! Краще б було їй тут, у нас, умерти, ніж дістатися в руки того нелюда.

Син потішав його, як міг, та старий не міг заспокоїтися.

— Скажи мені, сину, як ми подивимося тепер у очі Кричевському! Він нам повірив, віддав під опіку свій найдорожчий скарб, а ми його не допильнували й дозволили відібрати злодіям...

— Не наша вина, тату,— ми зробили, що могли.

— Ні, сину. Коли б я був післав із нею не чотирьох гайдуків, а двадцять п'ять, було б до того не дійшло. Тут, певно, без зради з мого двора не обійшлося.

Старий наказав прикликати свого старого гуменного.

— Слухай, Петре, ти мені розслідиш, хто зрадив, коли панночку від нас вивозитимуть.

Петро почав сіпати поза вухом.

— Ось як воно, милостивий пане. Якось незабаром по тім нападі прийшов до нас парубок і просився, щоб його прийняти, бо він утік від того пана Круш-віцького. Показував синці на тілі від побоїв. Казав, що за якусь там малу провину пан казав його повісити... Наш панич змилувався над ним, бо дуже просився й плакав... Добрий був до роботи, нічого казати, до всього зручний. А ось передучора кудись пропав, і слід за ним загинув...

— Михасю, що ти зробив? — казав старий, із докором дивлячися на сина, що слухав оповідання Петра.— Ти прийняв до дому шпигуна Крушвіцького. Вмів собі порадити — найшов такого, що за добрі гроші дав собі наробити синців на тілі...

— Хто ж цього міг сподіватися? — виправдувався Михайло Пшилуцький.— Я змилувався над бідним,— знав же я, який Крушвіцький для своїх підданців,— а він нас так погано зрадив. Треба зараз написати про все Стахові.

— Крий Господи! Не можна! То молодий і гарячий чоловік. Готовий для Оленки на все — зважиться й зробить щось таке, чим або запечатає військову кар'єру, або пропаде. Бо як його Крушвіцький піймає в свої руки, то певно живим не випустить... Я напишу про все до старого Кричевського, а він знатиме, що зробити.

* * *

Тимчасом Станислав Кричевський жив безжурно в Варшаві й відбував військову службу. Мріяв про своє щастя. Знав, що Оленка в безпечному місці, за монастирською брамою. Йому всміхалося щастя...

Настала весна. Стахові було задовго ждати: треба поїхати до Львова, умовитися з Оленкою й приступити до бажаної цілі. А потім поїхати додому й запросити батьків та рідню на своє весілля до Львова. Поїхав. Усю дорогу радів, що незабаром побачить дорогу дівчину. Уявляв собі, що Оленка тепер дуже перемінилася, що стала дозріліша й поважніша. Така зміна мусила настати в неї серед суворого монастирського життя...

У Львові спинився в заїзді на Галицькому передмісті й зараз пішов до монастиря С. С. Клярисок, де Оленка мала бути за протекцією гетьмана приміщена. Серце товклося, коли подзвонив до монастирської фіртки.

Вийшла воротарка.

— Вибаче, мені треба поговорити з панною Оленою Крушвіцькою.

— Такої черниці в нас нема.

— То не черниця, це, так сказати б, конвіктантка.

— І такої тут нема й, як я знаю, зовсім тут не було. Я тут уже восьмий рік...

— Як так, то прошу попросити на розмову матір-преорицю,— в мене дуже пильне діло.

Воротарка запрохала його до розмовниці.

Серед такої обстановки Кричевський не був ще ніколи. Аскетичні малюнки ченців, черниць та різних богоугодниць, які признає католицька церква, понамальовувані в ріжних позах — у екстазі, серед благословенства та молитви — зробили на нього сильне враження. До того — велике Розп'яття, вирізьблене напроти входових дверей. Йому майнуло в голові: живі люди в могилі.

Незабаром відчинилися двері, й тихою ходою ввійшла преориця монастиря, вже старша жінка, дуже поважна. На її обличчі відбивався якийсь смуток, наче б її боліли гріхи всього світу.

Кричевський поцілував її руку на привітання.

— Вашмосць бажав собі зі мною говорити,— почала розмову преориця.

— Так, прошу матері-преориці. У цьому монастирі має жити конвіктанткою панна Олена Крушвіць-ка з Вибранівки, недалеко Берестя, й мені пильно з нею побачитися.

Преориця заперечила головою:

— Я вже двадцять років наставниця цього монастиря, пам'ятаю всі ймення черниць, сестер та конвік-танток, але Крушвіцької тут не було й немає.

— Панну Крушвіцьку,— відповів Кричевський схвильовано,— мали привезти сюди до конвікту на доручення ксьондза Захарії Лисковського, гремія́ль-ного каноніка Львівської архиєпископської капітули, десь у половині березня.

— Я собі це добре пригадую. Ксьондз-канонік інстанціонував на доручення якогось високого урядовця,— ми згодилися її прийняти, та досі ніхто її не привозив.

Стаха наче громом поразило. Він не мав сили слова промовити й страшно зблід на обличчі. Нарешті спам'ятався, потер чоло долонею, поклонився низенько й вийшов.

Він потішав себе ще тою думкою, що, може, дівчину примістили в якому іншому монастирі, та бігати по всіх львівських жіночих монастирях було годі. Найкраще буде піти на розмову до самого ксьондза Лисковського.

Канонік довго не міг собі тої справи пригадати. Та коли йому Кричевський нагадав гетьманів лист, він сказав:

— Так, вашмосць. Я найшов приміщення для тої панни в С. С. Клярисок, та ніхто мене досі не повідомляв, щоб її вже привезли.

На цьому ввірвався слід за дівчиною. Або її вже нема на світі, або лежить іще недужа в Будилові, або...

Кричевський боявся навіть подумати про третю можливість: це було б гірше від смерті...

Не залишалося нічого іншого, як поїхати до Буди-лова й там розвідатись.

* * *

Вістка про те, що сталося, як громом прибила Кричевського. Ходив він нервовим кроком по хаті й рвав у одчаю на собі волосся. Був безрадний. Пішов іще до старої Валєнтової розпитати, як то було. її тоді викинули із саней, вона зламала ногу й досі лежала хвора. Стах гадав, що, може, з розмови зі старою прийде йому в голову яка добра думка, як вирятувати бідну дівчину.

Валєнтова, серед сердечного плачу, розказала йому те саме, що він почув уже від старого Пшилуць-кого.

Старий Пшилуцький виправдувався, чи краще обвинувачував себе перед Стахом у своїй провині — що ліпше не забезпечив Оленки, та Стах неначе не чув його слів. Він же знав добре, що обидва Пшилуцькі були йому щирі. Але що його тепер робити? Всі були безрадні. За той час хто знає, що з дівчиною могло вже статися? Може, її вже замучили насмерть... Найкраще було б шляхетським заїздом її відбити. Та хто піде за ним, молодим безземельним гусарином? А щоб найняти людей, на те треба грошей, а він їх не має й батько не дасть. Пропало! Та коли б він міг бодай побачити її, бідну, та влити в її розбите серце хоч крапельку якої надії...

Кричевський звірився зі своїми турботами Максимові.

— Це для вас, паничу, може дуже погано покін-читися, коли б ви схотіли наблизитися до того клятого кодла. Я знаю, Крушвіцький на вас чатує — вам небезпечно попасти йому в руки. Хіба того не чували, що цей скупиндряга визначив тисячу червоних за вас живого? Знайдеться такий, що схоче заробити. Такий скупиндряга даремне не обіцював би таких великих грошей. Йому вас дуже треба. Коли б ви, панничу, послухали моєї ради, то я б порадив: дайте всьому спо-кіц — головою муру не переб'єте.

— Я мушу з панночкою бачитися, хоч би довелося й головою заплатити.

— Що ж, тоді треба їхати до Вибранівки. Але я вас самого не лишу.

Стах попрощався з Пшилуцькими й зараз вибрався з Максимом до Вибранівки. Пшилуцький не мав сили його спинити, хоч знав, що все це сумно скінчиться.

Приїхали до Вибранівки вночі того самого дня. Максим пішов шукати Павла Голого. Довгенько його не міг найти. Десь аж до півночі зійшлися. Павло, побачивши Максима, руки заломив:

— Максиме-брате, тікайте з села чимдуж! Пан наш про все вже знає — вже дав наказ чимшвидше піймати панича й привести його до двора. Це може статися кожної хвилини. Я вам тепер нічогісінько не поможу, бо мені смерть грозить. І таки, правду кажучи, я тепер нічого не вдію. Це неможливе, щоб твій панич міг побачити панночку. Її дуже пильнують. Тікайте, поки ще час!

Повернувся й зник.

— Паничу, пробі святий, тікаймо! Крушвіцький знає вже про нас. Уже погоня за нами йде,— казав Максим Кричевському.

Вони розмовляли в одній пустій хатині за селом, де примістили й свої коні. Кричевський аж тепер уявив собі небезпеку, в яку нерозважно самохіть попався. Вийшли негайно до сіней і почали поправляти сідла на конях.

Та було вже пізно. Як тільки вивели коней й хотіли сідати, їх обскочили гайдуки Крушвіцького, умить схопили Стаха й зв'язали. Про оборону не було що й думати. Хотіли кинутися й до Максима, та він чимдуж на коня скочив і пропав у нічній пітьмі.

Кричевського привезли зв'язаного до двора, вкинули до льоху й замкнули. Тут не було нічого, крім купи соломи. За якийсь час прийшов якийсь гайдук, розв'язав йому руки й ноги і приніс дзбанок води й шматок хліба. Не сказав ні слова і знову замкнув двері.

Кричевський аж кипів від лютощів: його, гербового шляхтича, товариша панцирного знаку, зловили, як злодія, й як злодія, замкнули в поганому льоху. І хто? Такий приблуда, фарбований шляхтич, дороб-чук!

Це ж нечувана річ у цілій Річі Посполитій! Щастя, що не спіймали Максима. Він певно йому поможе... Але за той час його можуть тут і вбити. Коли б не так далеко до Кракова, то гетьман певно не залишив би його в лихій пригоді. Але заки Максим туди добереться, то його може й не бути в живих.

Йому страшно стало. І жаль молодого життя, й такої поганої смерті. Вмерти в бою — не страх, це ж славна, лицарська смерть. Але тут, у темному льоху, на гнилій соломі, з рук такого розбишаки! І уста його конвульсійно скривились.

Подібні думки снував і Максим. І йому спершу прийшло було на гадку погнатися до Кракова до гетьмана. Але це була довга дорога. Тим-то він сховався в найближчому лісі, а ввечір вишукав Павла Голого.

Павло знав, чого Максим прийшов.

— Знаєш, брате, досі мені все таланило, як я тобі й твому паничеві служив. Тепер я прочуваю, що мені не піде...

— То ти відмовляєшся помогти нам тепер?

— Я не відмовляюся, а тільки виходить так, що мені доведеться враз із вами втікати.

— Як так, то ти не бійся. Мій пан винагородить тебе за цю прислугу настократ. Ти можеш перейти до нашого Кричева. Тобі дадуть землю, й жодних повинностей ти не робитимеш.

— Гаразд! Тепер дай мені пару золотих — мені їх буде зараз треба. Опівночі ти стій за муром парку. Коли почуєш голос сови, придивляйся до муру. Побачиш драбину. Перелазь до парку. Добре було б взяти за халяву доброго ножа. Може тобі стати в пригоді...

* * *

Нетерпляче Максим дожидав умовленого знаку, сидячи за ровом поміж кущами. Було темно. В селі чути було тут та там вечірній гамір. Блеяли вівці, гавкали собаки. Все це нагадувало Максимові його давні роки. Згадав і свою Катрус*) — десь вона дожидає його в старої неньки та за ним нудьгує. Коли ж уже раз покінчиться те його тиняння по світі? Коли зможе він вернутися додому? Та тепер і думати про це не можна. Це був би тяжкий гріх, коли б тепер він покинув свого панича. Але ж як ця біда скінчиться, він випроситься в нього додому, повінчається з Катрусею. Панич обіцявся виєднати для нього в старого пана звільнення від панщини — певно слова дотримає.

Так думав вірний Максим, снував золоту нитку свого майбутнього невибагливого мужицького щастя.

Трикратний голос сови перервав його думки. Максим підвівся з землі, оглянувся на всі боки, випростував задубілі від довгого непорушного сидження ноги й подався здовж муру, шукаючи драбини. За той час уже на небі показалися зорі, й по них Максим пізнав, що вже північ минула. Драбина була вже спущена з другого боку муру. Не гаючись, виліз нею вгору й тут побачив другу, таку саму. Як переліз на другий бік, побачив Павла Голого, що чекав його. Павло попровадив Максима крутими парковими стежками, аж перед ними забовваніли серед густої зелені білі стіни палацу. Вийшли східцями і станули перед залізними дверима. Павло відомкнув їх довгим ключем. Опинилися в темних сінях. Павло йшов певно, ведучи за руку Максима довгим коритарем. Враз зупинилися. Павло засвітив малу свічечку. Стояли перед великими залізними дверима. Під стіною лежав розтягнений на землі гайдук і хріп на все горло.

— Це твої злоті! — шепнув Павло Максимові до вуха.— Ще звечора я до вина підсипав якогось зілля. Нічого їм не буде — виспляться. А вже що пан їм зробить — не наша річ.

Павло знову відомкнув двері ключем, котрий витягнув гайдукові з-за пояса. Ввійшли до темного льоху. При слабенькому світлі свічечки помітили Кричевського, що лежав на купі мерви.

Він прокинувся зі сну й хотів щось говорити, та Павло приклав йому долоню до губи й шепнув:

— Мовчіть!

Узяв Кричевського за рукав і вивів на коритар. Замкнув льох, а ключа всунув сторожеві, що спав, за пояс. Вийшли тою самою дорогою до парку й по драбинах поперелазили на другий бік. Павло ліз останнім. Він повитягав обидві драбини на замковий мур, повкладав їх непомітно, а тоді й сам із муру зсунувся.

Перебрели замковий рів у воді. Крутими дорогами провів їх Павло до коней, що вже чекали осідлані.

Як виїхали в поле, пігнали вихром. Тепер могли вже с во б ід но розмовляти.

— Чим я тобі, Павле, віддячуся, що ти мене з такої халепи визволив?

— Це була не халепа, паничу, а ясна смерть. Я знаю, які муки ладив був для вас наш пан. Передусім вам були би пообіцювали волю, якби ви були вирекли ся панночки. Та ви були б цього не зробили. Тоді вас були б мучили голодом і спрагою. А коли б ваша рідня була ладила на Вибранівку заїзд, то вже був призначений такий посіпака, що мав би вас був убити. Той самий, що вас спіймав. Він узяв за вас юдин гріш — 500 червоних.

— Я чув, що обіцяли тисячу.

— Наш пан на всьому мусить заробити. І тепер виторгував для себе половину. Казав, що він сам дав йому знати, що ви в Вибранівці, й тому не дав усього.

Кричевський із відрази плюнув.

— Ми ще не зовсім безпечні,— сказав Павло.— Ми все ще на домінії пана Крушвіцького.

— А ти знаєш добре дорогу?

— Як мені не знати? За годину буде корчма. Там сидить мій знайомий жид. Спочнемо, погодуємо коней, бо вже далі попадають...

І гнали далі, аж запирало дух. Вітер свистав мимо вух і пік у обличчя.

Заїхали в ліс. Минули головну дорогу та подалися стежкою гусаком, один за одним. Вже сіріло надворі, як стали перед корчмою. Корчма стояла при дорозі необгороджена. Від дороги була велика брама, якою заїздили вози на просторе підсіння. Праворуч була стайня, з лівої руки входилося до корчми. За корчмою від підсіння було кілька дверей до кімнат, призначених для гостей.

Павло під'їхав попереду під вікно й застукав до рами держаком нагайки.

У корчмі заметушилися. Хтось когось кликав. Нарешті якийсь кудлатий заспаний парубок відхилив ворота й туди заїхали в сіни вершники. Тут було зовсім темно. Павло гукнув до парубка:

— Давай коням вівса, не жалуй! Поздіймали з коней сідла й почали витирати їх соломою з поту.

У корчмі заблимало світло. Павло скочив досередини.

— Зараз зладити для нас трьох сніданок. Загріти вина, зробити нам яєшню з копи яєць, приладити масла та сира й молоду цибульку, ну, й меду трохи, та неабиякого, а того, що пани п'ють.

— Хто це їде? — спитав цікавий жид.— Який гість від пана Крушвіцького?

— Ясно, що від пана Крушвіцького. Мені казали його супроводжувати. Треба тобі знати, що це неабиякий гість!

Саме тоді ввійшов до корчми Кричевський. Але ж він тепер зовсім не виглядав на "неабиякого" гостя: без шапки, в обірваному кунтуші, без одного рукава, без пояса. Жидові став пан підозрілий.

— Може б, панам зарізати декілька курок та спекти? — спитався.— Що то значить яєшня для таких панів.

— Роби, що тобі сказано! — сказав рішуче Павло.— І не багато балакай, бо ми по-вовчому голодні.

Жидівка почала розводити на припічку вогонь. Але поралась вона дуже поволі. Жид заговорив щось до неї по-жидівському. Було ясно, що вони хочуть проволікати.

Павло гукнув:

— Що ти пораєшся, мов із мазею на голові? Вважай, щоб тебе нагаєм не треба було підганяти!

— Що ви такі, пане Павле, нетерплячі? Таж і коням спочити треба, і панам також. Прошу дуже до сніданку піти припочити до моїх покоїв. Дуже гарні. Які в мене пани побували! Я зараз усе прилагоджу.

І жид скочив у сіни. Тепер він уже впевнився, що це якийсь утікач від пана Крушвіцького, а з ним тікає й той панський гайдук. Де ж би такий обірванець у пана Крушвіцького взявся, та ще так запанібрата із його гайдуком говорив, та при одному столі сидів? Вийшовши до сіней, він не помітив, що при жолобі біля коней порався Максим. Жид гукнув до себе свого парубка Миколу.

— Слухай, Миколо! Виведи коня задніми дверима й гони чимдуж до пана в Вибранівку. Скажи йому від мене, що в нас якийсь обірванець, що певно від пана саме втік, і пан нам добре за це заплатить.

Хоч жид говорив півголосом, але Максим чув кожне слово. Щоб себе не зрадити, пример до жолоба й не ворухнувся. Жид повернувся до гостей і сказав, що для любих гостей приладжена дуже гарна кімната.

Максим бачив, як Микола відпинав від жолоба коня й подався задніми дверима. Він умить відіпнув другого жидівського коня й вивів його вже тоді, як Микола виїхав на дорогу. Максим їхав за ним услід.

Тепер Максим кликнув до нього:

— Миколо, підожди! Орендар має ще щось тобі переказати до двора.

Микола спинив коня. Через те, що Максим кликнув його по йменню, він нічого не підозрівав. Тоді й не придивився, що Максим приїхав разом із іншими. Але тепер почав до Максима придивлятися.

— Ти хто?

— А хіба ти мене не пізнаєш? Я служу в пана Крушвіцького, а тепер вертаюся до Вибранівки.

Миколі видалося трохи підозрілим, що двірський слуга їде охляп.

— А в корчмі хто є? — спитав прожогом.

— Панський гайдук Павло Голий і той якийсь обірванець, що тікає від пана Крушвіцького. Орендар казав мені переказати панові, що їх задержить у себе, поки погоня не прийде.

Це вже Миколі не подобалося. Той другий собі поїде й візьме в пана нагороду, а йому дуля дістанеться...

— Мені орендар казав сказати те саме, і я твоєї помочі не потребую.

— Як собі хочеш,— сказав байдуже Максим, стаючи біля Миколи.— А чи нема в тебе, Миколо, трохи тютюну люльку набити? Я ввесь свій викурив.

Микола почав шукати капшука. Та в ту мить Максим ведмежою рукою схопив парубка за шию, стягнув з коня, заки той міг скрикнути, заткав йому його шапкою губу, скрутив узад руки, зв'язав мотузом і поволік у ліс.

— От тут, голубе, під цією сосною ти собі підождеш, поки твій ледачий орендар прийде тебе розв'язати...

Вуздечкою прив'язав його до сосни, сам сів на коня й пігнав до корчми. Зайшов знову задніми дверима й припняв коня на своє місце. Кричевський почав непокоїтися, що Максим не показувався. Вже випили винну юшку й почали заїдати яєшню, а Максима все ще не було.

Нарешті в корчму ввійшов Максим, трохи задиханий.

— Де ти, Максиме, бував? — спитав Кричевський.— Сідай поснідати з нами.

— Певно, що поснідаємо,— сказав Максим,— і спочнемо.

— Правду пан кажуть,— говорив жид.— Спочити треба панам конечне.

— Я чув крізь двері ще раніше,— говорив далі Максим,— як пан-орендар запрошував нас до своїх покоїв. Ми там поснемо й підождемо, аж надлетять панські слуги, застануть нас заспаних, гарно пов'яжуть і поведуть до пана Крушвіцького...

Жид зблід, але вдавав, що це не про нього говориться. Він почав нещиро сміятися, вважаючи ці слова за жарт.

Максим грізно на нього подивився: — Не дуже-то смійся, зраднику,— крикнув він,— бо твій посланець Микола забіжить до Вибранівки, хіба як ти підеш відв'язати його від сосни!

— Що, що? Від сосни? — і пустився жид до дверей.

— Ані кроку! — гукнув Максим, і в його руці заблис довгий блискучий ніж.— Посидиш тут, між нами, пане-орендарю, поки ми не від'їдемо!

— Мосьці пан жартує! — сказав жид, трясучись усім тілом.

— Яз тобою так пожартую, що ти підеш чортові в зуби! Хіба я не чув, як ти посилав до Вибранівки того твого придуркуватого наймита, щоб сказав панові, що в тебе гостює обірванець і що ти його задержиш, поки

панські слуги не над'їдуть! Тепер я буду їсти, а ти, Павле, пильнуй жидів.

З'їли яєшню, змололи дві боханки хліба, а дві забрали в торбу. Жидівка пішла до льоху — її пильнував Павло — й принесла великий дзбан меду.

— Не пийте,— сказав Максим,— по дорозі води нап'ємося. В цей мед, певно, нам той злодіюга дурману всипав... Ану, пане-орендарю, ходи-но ти ближче й напийся за здоровля його милості пана Крушвіцького!

— Вибачайте, мосьці пане,— випрошувався жид,— але я цього не вживаю. Це трефне...

— Зараз пий, собачий сину! — крикнув Максим і знову погрозив ножем. Жид затрусився.

— П'єш? — крикнув ще раз і подав жидові кухоль. Нічого було робити. Жид випив.

— Ще і твоя їмость'мусить випити,— і подав їй другий кухоль.— Тепер собі йдіть до ваших панських покоїв і спіть, здорові. А твій наймит прив'язаний до сосни праворуч від дороги — не втече, не бійся!

За той час Павло посідлав коня і вивів на двір. Посідали.

— Кланяйся свому дрантивому панові від пана Кричевського й скажи йому, що ми ще прийдемо до нього в гості, але трохи не так, як тепер.

І пігнали скоком, аж земля дудоніла, просто на Краків...

* * *

Коли виїхали поза межі Крушвіцького царства, то не треба було так поспішати. По дорозі купив собі Кричевський мужицьку шапку.

— Слухай, Максиме, чи нема в тебе якого зайвого гроша? Мені треба буде в найближчому стрічному містечку який одяг купити. Я ж схожий тепер на гороб'яче опудало...

— А я б гадав, що саме в такому одягу слід би показатися панові гетьманові на очі. Хай пан гетьман побачить, як такий доробчук зневажив шляхтича й офіцера королівської гусарії...

Так і поїхали далі.

Справді, як гетьман побачив перед собою такого обірванця, не міг із дива вийти:

— Що це за маскарада, пане Станиславе? Кричевський розказав гетьманові свою пригоду.

— Мій Станиславе, дай собі вже спокій із тими аморами. Бачиш, що тобі не щастить. Проти волі Провидіння нічого не вдієш. Не судилося, та й годі... Ти даремне себе виставляєш на небезпеку. Крушвіцького не переможеш: він за тебе дужчий — бо ти не потрапиш як шляхтич і лицар воювати такими низькими способами, як він. Коли тобі на роду написано згинути, то на полі слави, а не на муках у якомусь мерзотному льоху. Щоб тобі допомогти вилізти із цього завороженого кола, ми зробимо так. Я вибираюся в урядових справах на східні окраїни й тебе беру з собою. Там я тобі визначу таку працю, що забудеш про всякі амори. Не буде коли.

— Дякую вашій милості за ласкавість до мене. Піду скрізь, куди скажете.

На цім авдієнція скінчилася. Кричевський ладився в далеку дорогу.

Великий коронний гетьман вибирався справді в важній справі на східні окраїни.

Тоді, після розгрому козаків під Кумейками, їм накинено таку конституцію, що відібрала їм право вибору своїх старшин, яких настановляв уряд, а властиво окраїнні пани й гетьман. Чигиринським полковником наставлено польського шляхтича Яна Закшевського. Ті накинені старшини робили, що їм подобалося, і страшно над козацтвом реєстровим знущалися: укорочували козацькі свободи, здирали із них усякі данини, відбирали воєнну добич, яку козак у поході на татар або москалів, було, здобуде.

Полковник Чигиринського полку Ян Закшевський був гірший за всіх. На нього йшли скарги до гетьмана й до Варшави, до самого короля, але Закшевський мав за собою давніші воєнні заслуги, і все йому прощали. Варшава німувала.

Та в тому часі зайшло щось таке, що справа нелюдяного полковника стала для Польщі пекуча, і треба було її негайно поладнати та козаків вдоволити. Заносилося на велику коаліцію християнських держав проти Туреччини і татар. Король польський Владислав IV став душею цього плану. За ним стояв великий гетьман Станіслав Конєцпольський, котрий не міг забути туркам цецорського розгрому і своєї неволі в Туреччині. Спочував королеві й канцлер Оссолінський, і ще декілька магнатів, між ними канцлер литовський Сапіга.

До коаліції пристали Венеція, німецький цісар і менші держави італійського півострова, яких торговля була Туреччиною загрожена. Поляки знали, що війна з мусульманським світом без козаків була немислен-на. Тим-то король Владислав виявив козакам велику зичливість. За це ж не щадила йому шляхетсько-єзуїтська партія докорів, що він козакам надто потурає. Усі прихильники війни погоджувалися в тому, що козаків не слід дратувати, а треба їм годити, бо вони були дуже потрібні.

Передусім треба було полагодити всі скарги, що приходили до Варшави від козацтва на окраїнних панів. Закшевський не був магнатом, і його можна було покарати за його сваволю.

Коронний гетьман, їдучи на Україну, мав укладений план, що йому робити. У цій роботі Кричевський мав намічене гетьманом завдання серед реєстрового козацтва. З цим завданням гетьман хотів уже в дорозі на Україну його зазнайомити.

— Як тобі відомо, мій любий Станіславе, Україна дісталася до Польщі через Литву. Без Люблінської унії ми не бачили б ні України, ні всіх східних окраїн. Тепер вони вже наші. Та треба тепер робити так, щоб вони були наші душею і тілом. З руською шляхтою ми вже собі в переважній частині порадили. Вона перейшла до нас і до нашої віри. Треба тобі знати, мій Станиславе, що й твої предки були колись православними, називалися Хведьками, Грицьками і т. д. Кричевськими на Кричеві. Згодом вони почали хрестити своїх дітей в костелах Станиславами та Владиславами, а себе стали називати вже Кшичевськими. Таке вже природне право, що нижча культура мусить улягти сльнішій. Наше завдання, завдання державної рації — перетягти всю українську шляхту до себе через костел. Перетягли ми вже Вишневецьких та Тишкевичів, Чорториських, Потоцьких, Четвертинських, то перетягнемо ще й Киселів. Зачуваю, що вже й Сапіга до нас схиляється.

— Я чув,— сказав Станислав,— що канцлер Сапіга — уніят.

— Так, унія властиво створена на те, щоб поперетягати до нас православних. Я тобі щиро кажу, що схизматик не може бути щирим поляком і вірно служити католицькій Річі Посполитій,— вовка все до ліса тягне... Польща мусить бути щодо віри й народності одноціла. Всяка мішанина нас погубить...

— А що станеться з козацтвом? Його, кажуть, дуже багато,— встряв Кричевський.

— Це й є найтяжче питання. Козаки були нам потрібні та й ще будуть, аж зникне причина, що викликає потребу козаків. Нам треба Туреччину й Татарщину знищити так, щоб перестала бути нам небезпечна та щоб ми від них мали спокій. Коли я поклав собі попирати його королівську милість, нашого короля й пана, в його благородних змаганнях звоювати мусульманський світ, то тільки на те, щоб опісля всею силою кинутися на козаків і знищити їх до основи, як елемент, для нас, шляхти, дуже небезпечний. Ти собі тільки подумай: козаки не хотіли признавати ні державної адміністрації, ні судів — хотіли мати державу в державі. Приймають між себе людей зверх дозволеного реєстру, не хотять робити панщизняних повинностей. Хто ж буде нам робити? Мужицтво преться в козаки й масово втікає на Січ. Я збудував фортецю над Дніпром — Кодак — і поставив там достатню залогу, щоб спиняла мужицтво від утечі на Запорожжя. Там, на Запорожжі, є той алембік, та елхіміч-на реторта, де * панщизняний хлоп перетворюється в козака. Це гніздо треба буде, безумовно, знищити. А це дасться лише тоді зробити, коли Польща завоює Крим і зробить його своїм васальним князівством, а Туреччина перестане бути грізна. Та поки це буде, козаки нам потрібні. Тепер треба їх гладити і приєднувати. Вони великі майстри у боротьбі з невірними. Його милість король і не відгадує мотивів, чому я стою за війну з мусульманами. Він козаків любить, називає їх лицарським народом. Це дуже гарно, але сорочка до тіла, кажуть, ближча, ніж кожух. Що станеться з нами — зі шляхтою, з нашою золотою волею, коли козацтво виросте нам понад голову, як стане за короля, а король потопче пакта, на які присягав, візьме нас за чуба і проголосить себе королем-самодержцем? Тепер світ такий. Куди не глянь — скрізь абсолютизм. Одна Річ Посполита польська, наче ясна зірка на темнім фірманенті, сяє золотою шляхетською волею. Ще одна спроба, одна грандіозна війна при помочі козаків — а тоді вже ми за них візьмемося. Кращих із козацьких старшин перетягнемо до себе — вони стануть так само добрими поляками, як та шляхта руська й боярство, що вже в нашому костелі, а решта мусить вертатися до плуга та вил...

— А ті їх попередні заслуги для нашої отчизни? — осмілився спитати Кричевський.

Гетьман довго не відповідав, а врешті сказав:

— Молодий ти ще, пане Станиславе,— ти ще не можеш зрозуміти, що така рація стану, рація державна. Ти ще не розумієш, які для шляхти козаки небезпечні. Вони розростаються, мов ті гриби по дощі. Кілько разів ми їх уже нищили! Здавалося, до самого коріння,— а вони знову виростали, мов та гідра стоголова. Ти, може, того й не знаєш, що його милість король проти загальної думки всього католицького світу поробив козакам в схизматицькій церкві такі уступки, що його бл<аженної> п<ам'яті> батько Жиг-монт HI, певно, перевернувся б горі спиною у гробі. Наше католицьке духовенство подалося з цією справою до Риму, і туди ми післали наших єпископів-уні-ятів. Так бути не може. Коли Польша не буде католицька, то перестане бути державою.

— Справді, ваша милість, я багато дечого не розумію. Я вояк душею і тілом. Я не знаю, що це таке державна рація. Тим-то я боюся, що ваша милість доручить мені якусь важку місію, призначить мені якусь ролю,— а я її не сповню. Це було б для мене дуже боляче.

— Не бійся. Побудеш, подивишся й пізнаєш.

* * *

По приїзді до Чигирина гетьман почав зараз процес проти Яна Закшевського. Виявилося зловживань більше, ніж їх було, у скаргах. Коли б не давні заслуги для Річі Посполитої, його чекала б велика кара. Скінчилося на тому, що його усунено з полковництва, а на його місце гетьман наставив чигиринським полковником Станислава Кричевського.

Кричевський найшов полк розбитим та здеморалізованим. До полку повлазили ріжні шибайголови, які з козацтвом не мали нічого спільного.

Тм понадавали ріжні старшинські становища, козацтво було дуже невдоволене. Самі козаки збідніли, вони не мали коней та зброї. Сімейні реєстровці, крім хатини та шматка поля, не мали нічого. Установленої річної плати їм не виплачувано. її забирала старшина собі...

Все це мав наладнати й до ладу довести новона-ставлений полковник Станислав Кричевський, великий любимець старого гетьмана Конєцпольського.

Кричевський взявся запопадливо до праці в сво-йому полку. Над своїм особистим життям, за порадою свого добродія, поклав хрестик. Гадав, що при невсипущій праці рана його серця загоїться, і він про все забуде.

Та це нелегко приходило. Рана відновлялася й кривавилася знову. Не раз серед найбільшого роз-гару праці ставала перед його очима люба дівчина. Він уявляв собі її в обіймах якогось нелюба, і тоді його брала розпука, що він не може її визволити...

Частина II. ПРОБУДИЛАСЯ ДУША

Зараз на початку своєї нової служби Кричевський зазнайомився з генеральним писарем реєстровців, Богданом Хмельницьким. Він недавно вернувся був із турецької неволі, куди попав після цецорського розгрому. Тоді пішов до гетьмана Конєцпольського й йому пригадався. Гетьман призначив його писарем, і він засів у своїому хуторі Суботові під Чигирином, який дістався був його батькові за заслуги на службі.

Коли Кричевський відбирав командування полку, то Конєцпольський звернув його увагу на Богдана Хмельницького,— в нього, мовляв, полковник завжди може знайти собі розумну пораду.

При першій стрічі обидва почули взаїмну симпатію. Вони були однолітки, обидва вчилися в такій самій єзуїтській школі. Богдан

Хмельницький жив уже тоді родинним життям: одружився був з Ганною Сом-ківною. Богдан не раз запрошував Кричевського на свій хутір.

— Приїдь, брате, коли до нас. Побачиш наше родинне хуторянське життя. Ми живемо зовсім просто, за панів себе не вважаючи.

Кричевський усе якось відмовлявся. Він не хотів бачити того тихого хуторянського життя. Воно могло нагадати йому те, про що й він мріяв. Він знав, що це відновило б його рану, що так довго не хотіла гоїтися.

Та згодом Богдан таки постановив на своєму, й Кричевський обіцявся приїхати. Богдан повідомив про це свою дружину й просив, щоб вона приготовила все для прийняття любого гостя.

Кричевський вибрався в гості до генерального писаря на коні, тільки з чурою. Суботів видко було здалека по високих тополях.

У Хмельницьких було тоді вже четверо дітей: найстарша Катерина, молодший Остап, Тиміш та Оленка.

Кричевський віддав коня козакові й увійшов на ґанок.

Діти знали вже, хто приїхав, і нетерпляче його ждали.

— Здорові були, діточки! — привітав їх Кричевський.

— Здорові будьте, пане полковнику! — закричали дитячі голоси,— їх навчила так мати привітати полковника.

Кричевський хапав дітей одне по одному на руки, підносив угору й цілував.

На те надійшла пані Ганна.

— Вітайте, дорогий гостю,— просимо в хату.

— А де Богдан?

— Як завжди — в пасіці.

— То вибачте, пані, коли я насамперед до нього зайду, бо маю справу. А ви, діточки, покажіть мені дорогу, куди до пасіки.

Вклонився пані Ганні, взяв Оленку на руки й у товаристві дітей пішов під проводом Тимоша до пасіки.

Богдан пізнав по веселих голосах дітвори, який гість до нього приходить, і вийшов назустріч. Був одягнутий по-домашньому.

Привіталися.

— Поступиш у хату чи краще в пасіці?

— Краще в пасіці, тут про справу погуторимо. Ввійшли й обидва посідали на перевернеому

вулику. Кричевський довший час не обзивався. Сидів у важкій задумі. Гудіння бджіл, що миготіли одна поперед другої, пахощі свіжого меду понесли його думки далеко, в батьківський хутір, теж у пасіку старого знахаря, що людей зіллям лікував. Вся обстано-ва нагадувала йому його дитячі роки. Він забув, де він, у його голові перелітали блискавкою спогади, пересувались образки з минулого. І знову станула перед очима Оленка — сумна, заплакана, з рівчиками на білому личку, що їх вижолобили сльози.

— Чого так важко задумався? — спитав Богдан. Полковник мов зі сну прокинувся. Оглянувся довкруги, наче б нагадуючи собі, де він, і махнув рукою.

— Мені дуже до вподоби твоє родинне життя. Особливо ж твоя пасіка. Я завидую тобі цього щастя.

— Чого ж завидувати? Тобі ж легше добути такий хутір, ніж мені. Досить одного слова пана гетьмана — й буде хутір, на який і турецький паша позавидує. Але тобі треба одружитися. Самому на хуторі нудно.

— В тому й річ, що мені не одружитися. Ти, брате, одружився по серцю, а для мене це неможливе. Та, котру я полюбив, не може бути моєю. А іншої я не хочу.

— Хіба дочку якого сенатора полюбив або, не дай Боже, чужу жінку?..

— Не сенаторська вона дочка й не шляхтянка, а дочка доробчука-скупиндряги, що раз уже продав її поганому негіднікові. Тільки що я Перебив. А що тепер сталося, я не знаю...

— Історія дуже приваблива. То чому ж тобі було її не вкрасти, не забрати силою? Було б для вас обох корисно.

— І це було. Та не поталанило. Колись розкажу, як будемо самі.

— Ми й тепер самі. Пасічник Панько глухий, як пень. Треба добре на вухо йому кричати, щоб почув щось,— говори сміло.

Діти, на котрі ніхто тепер не звертав уваги, пішли собі геть.

Обидва позакурювали люльки, й Кричевський відкрив перед своїм новим другом усю свою душу.

— А чи не міг би пан гетьман чим допомогти? Такому панові якийсь там доробчук певно не відмовив би.

— Пан гетьман мені відмовив. І я не дуже дивуюся. Щоб такий пан, перший по королеві державний урядовець, та знижався до такого хама, в котрого золото — бог! А що було б, коли б справді відмовив йому, панові гетьманові?

— Якби воно не так далеко від Чигирина, то це була б зовсім проста рада: взяти кілька десятків козаків із твого полку, післати їх за сватів, забрати панночку і в найближчому костелі повінчатися з нею.

— І про це я думав. Та чи ти знаєш, що це значить — захопити силою малолітню дівчину з батькового дому? Вежа й інфамія. 1 хто б нас схотів повінчати? Хіба що який ксьондз-волокита, що, може, й не є ксьондзом. Ні, на такий шлюб Оленка, певно, не пристала б!

— Ти маєш на думці право про "гарЦю Гетіпае", а я тобі кажу: гарЦіБ — не гаршз, а так було б добре. А коли тебе, як кажеш, ксьондз не хотів би повінчати, то повінчає наш, православний. А щоб ти знав, як воно в нас гарно! Як заспівають: "Ликуй, Ісайє", а опісля хор загримить: "Многая літа!.."

— Над цим можна б подумати...

— Подумай! Бо такої важної справи так наборзі вирішати не можна. Та я знаю, що тебе бентежить: ви — католики, а церква православна. А я тобі скажу по щирості, що це не був би твій відступ від католицької церкви, тільки твій поворот до твоєї прабатьківської віри...

Кричевського від цих слів аж підкинуло.

— Як ти це розумієш?

— Так, як воно є. Твій рід православний, ти — руський шляхтич, Стаху. Твоє Кричево — не в Польщі, а на Україні, серед православного руського народу. А що твій прадід перейшов на латинську віру, то це

така звичайна річ у Польщі. Туди пішло боярство колишньої Руської Держави, особливо в Галичині й на Білій Русі. Усім це відомо, що Сангушки, Сапіги, Зба-раські, Потоцькі й багато інших — це колишня руська шляхта... Твоє прізвище Кричевський — від українського Кричева...

Кричевський задумався. Це саме говорив йому недавно гетьман. Поглянув позад себе на той далекий, уже бур'яном поріслий шлях, кудою мандрував його славний рід і звідкіля він вийшов...

Богдан не перебивав його думок.

Довкруги бриніли бджоли. Панько, пораючися коло порожнього вулика, щось собі мугикав. Сонце стояло високо й сильно припікало. Кричевському погасла люлька.

Аж ось прибігла дівчина Настуня.

— Пані просять обідати.

— Як той час швидко втікає,— відізвався Кричевський.— Я виїхав сюди вранці, а ось уже й полуднє.

— Та ти ж подумай,— завважив Хмельницький,— які далекі простори часу й місця перебіг ти думкою за той час... Та тепер поспішаймо в хату, а то жінка сваритиме...

Жартуючи, прийшли в хату, прямо до світлиці, де вже все було готове до обіду.

Богдан вийняв із мисника пляшку запіканки й чарку:

— Вип'ємо за наше здоровля...

Почали частуватися. Випили й закусили пиріжками з рибою. Пиріжки були ще теплі й дуже смачні. Дівчата принесли горнець, повний доброго бурякового борщу. Кричевський добре зголоднів і не давав себе просити.

Давали одну страву за другою — просту, здорову, українську, без ніяких витребеньок та приправ.

— Добрий кухар у тебе, пане-брате! — відізвався Кричевський.

Богдан засміявся.

— Не можу нікому відступити мойого кухаря. Цс ж моя шлюбна дружина.

Полковник поклонився господині.

— Я вже не пам'ятаю, коли так смачно обідав. Я привіз із собою з Польщі кухаря. Буцім знає своє діло, а не раз вам такого соленого та перченого наварить та напече, що, як кажуть: не говори до мене, бо як рота відкрию — село запалиться.

— На це є рада, пане полковнику,— вкинула своє слово пані Хмельницька.— Одружіться, й ваша дружина, коли це не буде яка сенаторська панна, зварить вам теж такого борщику. Це штука невелика.

Кричевський перекинувся поглядом із Хмельницьким. Щоб і знову не дати себе обгорнути задумі, він жартував собі:

— Моя суджена десь іще з пісочку галушки ліпить.

— Ой, пане полковнику, крий вас Боже від такої. Це вже не була б для вас пара. Та я знаю, що це так собі сказано. А там десь у Польщі за вами тужить лебідка біла та години зчисляє, коли до неї припливе лебедик та й до свого гніздечка поведе. Не правду я кажу?

Хмельницька була дуже рада зі свого вислову. її очі сміялися.

Та Кричевський стрепенувся від тієї мови. На нього найшов сум. Богдан помітив це і дав жінці поглядом знати, щоб цієї справи не торкалась.

В хаті настала сумна мовчанка. Богдан наповнив чарки старим медом і поставив одну перед полковником.

— Аби ми — здорові та лиха не знали! Усе в Божій руці. Ми того не вгадаємо, Іцо буде.

Полковник випив відразу. Богдан доливав. Була велика спека. Товариству збиралося на сон. Пані Хмельницька попросила гостя відпочити в другій кімнаті, через сіни.

Кричевський спав дуже довго. Коли прокинувся, надворі був вечір. Він спершу не міг стямитися, де він. У голові гуло від меду. Почав собі згадувати й відразу прочуняв. Нагадав собі сьогоднішню розмову з Хмельницьким. Чим більше пригадувались приятелеві слова, тим більше покидала його сонність. А коли згадав те, що йому Богдан говорив за його рід, про батьківську віру, йому зробилося страшно. Коронний гетьман привіз його сюди й поставив на такому важному становищі між козацтвом, хоч знав добре, що його діди та прадіди були українцями.

Видно, в очах гетьмана він був той освоєний вовк, що його можна безпечно пустити на братів, не боячись, що втече до лісу.

І він був уже таким вовком... Вперше Кричевський виступив зі своїм Чигиринським полком на збунтованих козаків під Кумейками та під Живином. Визначився — і тоді гетьман, як колись у шведській війні, обійняв його прилюдно передусім військом і похвалив.

— Я знав, пане Станиславе,— сказав голосно,— що я на тобі не ошукаюся.

За що ж він його обійняв, за що похвалив? За те, що добре бив бунтарів-козаків, котрі нічого більше не хотіли, як лише волі і признання людських прав на своїй власній землі. А ті козаки, що він їх приборкував, — це хто? Це ж його брати по крові. Він убивав своїх братів...

— Я Каїн!

Його облило гарячим потом. Йому стало страшно. Схопився прожогом із постелі, відчинив вікно та виглянув на світ Божий. Його обвіяло свіжим повітрям, йому полегшало. Але страшне слово "Каїн" гуділо заєдно в вухах.

За вікном царила тиша. У зіллі, що росло під вікнами, стрибали цвіркуни й гострим цвірчанням каламутили спокій. На церковній дзвініці відзивалася сова.

Кричевський споглянув на ясні зорі, що густо розсіялися по блакитному небі,— саме декілька з них упало, і він мимоволі перехрестився.

Повіяв легенький холодний вітер прямо йому в обличчя.

Кричевський зачинив вікно й ліг у теплу ще постіль. Трохи заспокоївся й заснув.

Хмельницький частенько зазирав крізь відчинені двері до гостя. Нарешті Кричевський прокинувся і став на ноги.

— Соромно мені, Богдане, що я за першим разом у твоїй господі перебрав мірку... Найбільше соромно мені перед панею Хмельницькою.

— Нічого турбуватися. Моя дружина не одно бачила.

— Але добрий у тебе мед: кілько я його випив — і голова не болить. Я добре виспався, забув про всі свої турботи.

— От і добре, за вечерею вип'ємо ще й заночуєш у нас.

Заговорили про козацькі справи.

— Знаєш, Богдане, я рад би направити козакам мого полку ті лиха та шкоди, що їх наробив мій попередник. Та, признатись, не знаю, як до цього братися. Порадь, будь ласка.

— Моя рада проста. Понаганяти з полку голоту, що до полку поналазила, не маючи на це ніякого права. А далі — повідбирати козацькі землі, що панські приблуди позабирали, й віддати їх козакам. Повиплачувати козакам усі залеглості, що їх собі привласнив Закшевський. І нарешті — треба бути все для козаків справедливим. Коли це зробиш, побачиш, як до тебе козацтво липнутиме і як за тебе сильною лавою стане. Чигиринський полк буде найкращий.

— Гаразд. Напишу про це гетьманові, що без цього нічим козаків до відомої справи не придобрить.

Про ці справи говорили довго. Прийшла ніч. Кричевський довго не міг заснути. Раз, що по обіді добре виспався, а друге те, що йому піддав Хмельницький, не давало йому заснути. Почав і про своє думати. Коли вдасться перевести в діло Богданову думку, тоді Крушвіцький чорта з'їсть. Оленки не дістане знову у свої кігті... Козаків, охочих на таку справу, у свойому полку знайде багато. Вони його люблять, а ще більше люблять такі пригоди, коли легко можна шию зламати... Коли б так привезти Оленку сюди, можна б її примістити у Хмельницьких. Вони певне не відмовлять йому своєї прислуги. Пані Хмельницька певне заопікується нею, мов сестра рідна.

На другий день уранці Кричевський від'їхав до Чигирина й як стій забрався запопадливо до реформ, які подав йому Богдан.

Козацтво раділо.

— Коли пан гетьман хотів нагородити заподіяну нам кривду, то не міг нічого кращого зробити, як те, що дав нам полковника, як пан Кричевський,— говорили між собою реєстровці.

Від того часу Кричевський бував частим гостем у Хмельницьких на хуторі в Суботові.

* * *

Незабаром опісля притрапилася приятелем пригода, що за неї Хмельницький сливе життям не заплатив. За одно нерозважне слово, висказане до гетьмана при оглядинах козацької фортеці*, гетьман казав посадити його до льоху, і хтозна, на чім було б усе покінчилося, якби Кричевський не був його в гетьмана випросив.

*Manu facta, manu delabuntur.— Рукою зроблене — рукою зни-щиме.

— Слухай, Богдане,— почав Кричевський.— Тобі треба бути обережним. Знай, що тебе з усіх боків окружають вороги. Ти є їм сіллю в оці за те, що в ласці в гетьмана. Треба берегтися.

— Для мене перед ними одно безпечне місце — це Січ,— відповів Богдан.— Та як мені жінку кидати, діточки, мій любий Суботів!

— Цього робити не треба. Треба бути тут, бо може статися таке, що тебе тут буде треба.

— Як ти це розумієш, друже?

Кричевський причинив двері й майже шепотом сказав:

— Так вічно бути не може. Тут щось таке твориться, що довго встоятися не може. Мучений народ прокинеться, й можна чекати всього...

— Це ти так говориш, ти — польський шляхтич?

— Я шляхтич, та чи польський, я вже тепер не знаю... Колись на це звернув мені був увагу пан гетьман, а згодом ти. Я довго мучився, передумуючи твої слова. В мене почала перероджуватися душа. Мене потягло до тих моїх предків, що звалися ще Гриць-ками, Стецьками та Федьками.

— Стаху, що ти — невже ж ти?..— і Хмельницький не докінчив.

— Це була нелегка річ. Коштувала вона мене багато безсонних ночей. Багато було сумнівів. З одного боку — мої власні батьки. Хіба ж вони, такі добрі, такі людяні, ніколи про це не думали? А тут — ізнову козацтво, з його думками, з його мріями. І взагалі ввесь мучений народ — кров від крові, кість від кості тих моїх предків, усіх тих Грицьків, Стецьків та Федьків Кричевських... І в мене моя душа пробудилася. Я

почув, що я сюди належу, що я руський шляхтич, і своєму народові хочу всею душею служити. Та тільки ще не знаю, чи таки зараз скинути з себе давню маску й стати тим, за що мене магнати вважають? Порадь мені, будь ласка.

Хмельницький задумався. Рада була нелегка. По довгій надумі Богдан нарешті сказав:

— Я б думав, що скидати маску, як ти кажеш, не пора. Тепер ти як польський шляхтич і людина римської віри можеш більше доброго для козацтва зробити, ніж коли б виявив себе зараз руським шляхтичем. Тебе б певно звідсіль усунули...

— Така й моя думка,— відповів Кричевський.— Поки що, мені здається, я козакам кривди не роблю.

— Але які твої думки на пізніше? На короля нам ставати? Він же справедливий.

— Не на короля, а за короля. Ти знаєш про цю задуману коаліцію проти Туреччини й Татарщини. До цієї війни треба багато війська. Союзники Польщі — цісар римський, Венеція й інші — кладуть велику вагу на поміч козацтва. Увесь світ знає, що ніхто так не вміє воювати невірних, як наше козацтво. Козаків буде там найбільше. Ця війна мусить покінчи-тися для коаліції перемогою. Тоді нам, козакам, не складати зброї, поки не приборкаємо магнатів, не звільнимо короля від тих шляхетських пактів і не зробимо його самодержцем. Знай, що магнати дуже цього бояться — бояться козацтва, бо воно загрожує їх золотій шляхетській свободі. Тим-то в колах, що сприяють коаліції, вирішено, щоб зараз після перемоги Туреччини й завоювання Татарщини козаччину знишити як річ уже непотрібну й небезпечну...

— Діло, про яке ти говориш, велике...

— Та я не все ще сказав,— перебив його Кричевський.— Тут про нього говорити не місце. Для такої розмови найкраще пригожа твоя пасіка. Туди я незабаром приїду. Сьогодні я рад би тебе попросив у мене заночувати, і зараз завтра ти передав би свою канцелярію генерального писаря, та тобі треба їхати додому. Тебе вже чекає післанець від пані Хмельницької...

— Я?.. Передавати канцелярію?.. Кому?

— Правда, я тобі ще не сказав. Пан гетьман помилував тебе за твої нерозважні слова, але скинув тебе з писарства... Ти тепер лише сотник твоєї сотні. Та ти не вдавайся в тугу. Наша дружба через те не потерпить. І Суботів при тобі залишається...

Хмельницький був цьому рад... Тимчасом у його сім'ї заносилося на свято. Пані Хмельницька сподівалася п'ятої дитини. Обоє вирішили, що кумом мусить бути Кричевський. Від того часу вузол дружби та братерства між приятелями ще більше зав'язався.

* * *

Чигиринський полк мав обов'язок стежити за рухами орди, що зробила собі через Дніпро шлях на Україну і в Польщу. Переправившися через Дніпро, татари забігали далеко в Київщину, на Поділля, Волинь, навіть під Берестя на Поліссі. Чигиринському полкові доводилося частенько заходити їм дорогу й громити їх. Кричевський мав усюди стежі.

Одного разу восени 1640 р. принесли стежі відомість, що значні татарські сили будуть вертатися із добиччю з Полісся, наробивши на Волині й на Поліссі великої шкоди. Козаки знали з досвіду, що орда, обвантажена добиччю, вибирає, вертаючись, найко-ротшу й найлегшу дорогу.

Кричевський вислав у той бік стежі. їм наказано не показуватися татарам, виминати з ними стрічі, але конечно привести "язика".

Роз'їзд довго не вертався. За той час Кричевський приготовлявся запопадливо до походу. Поки що не було відомо, в котрому місці може прийти з ордою до розправи.

Днів через три роз'їзд вернувся і привіз із собою зв'язаного татарина — либонь, якогось знатнішого, бо був добре одягнутий. Цього взяли на допити, і він виявив усе, що знаа

Ще влітку вийшов мурза Ески-кримський з ватагою яких десять тисяч татар на Україну. Через Волинь він дістався аж на Полісся. Був час жнив. Народ був при роботі в полі. Така пора для татар була найдогідніша. І справді, орда добре обловилася. Пограбувала двори й посполитих, набрала багато всякого товару та ясиру й тепер верталася собі спокійно додому. Старшина татарська вирішила перейти річку Случ між Костянти-новом і Острополлям, виминаючи більші городи й прямуючи на Пиків, Прилуку та Кальник до Чорного лісу; тут мала спочити й приладити тратви для переправи через Дніпро.

Кричевський скликав раду сотників та осавулів.

— Коли б нас радилися татари, кудою їм іти, щоб попасти в нашу засідку, то ми б їм краще не порадили. Коли б тільки не передумати, бо татарин хитрий. Тим-то нам треба сидіти тихо, мов той кіт над мишачою дірою, щоб татарам не дати знаку про себе. Нашим обозним буде пан сотник Богдан Хмельницький. Навіть козаки не повинні знати, куди ми йдемо. Сьогодні ввечері вирушаємо.

Старшина порозходилася. Лишилися тільки обидва приятелі.

— Пішли, Богдане, записку до Суботова, щоб твоя дружина не непокоїлася, де ти подівся. Справді, не знати, коли ми вернемося.

Ввечір того дня було хмарно. Чорні хмари залягли небо, не видко було ні зірки. На майдані в Чигирині збиралися полкові сотні, заїздили таборові вози з харчами й воєнним приладдям. По городі сновигали розсильні козаки з наказами.

Нарешті вийшли всі без гомону. Йшли з військовими обережностями. Йшли, виминаючи людські оселі, над річку Інгулець. Тут пристанули. Полковник післав роз'їзди на той бік річки стежити за татарвою, але не зачіпати її. На переправі через Інгулець вирі шив полковник застукати їх і тут із ними розправитися.

На цей роз'їзд поїхали найметкіші козаки-пласту-ни, що вміли повзати цілими гонами, мов ті гадюки. Вони знали, в котрий бік найбезпечніше відхиляти траву, щоб себе не зрадити. Це були хитруни, які не раз уже татар перехитрювали й перебрали від них усі татарські штуки.

Тим часом полк порозставляв сторожі від усіх сторін. Козаки покопали глибокі ями й у них поховалися. Тут могли розвести непомітний наверха вогонь. Коні паслися на припонах у високій степовій траві.

Тим часом десятник Степан Хрущ, що виїхав із своєю десяткою з обозу, перейшов Інгулець убрід і тут поліз на високого дуба роздивитися по околиці. А око в нього неабияке: око степовика бистріше за соколине. І нюх у нього, як у собаки, й слух гострий. Хрущ не роздивлявся по степу, а наслухував і нюшив у повітрі на всі сторони. Не раз чванився перед товаришами, що проти вітру занюшить татарина на милю.

Зліз із дуба й наказав сідлати коні.

— Поїдемо у цей бік,— показав рукою,— там татарин.

— А тобі хто сказав? — спитав козак.

— Мій ніс.

— А мій ніс нічого мені не каже,— передразню-вали його.

— Твій ніс такий, як і ти сам. Ти, либонь, ніколи не нюхав татарського поту.

Товариш хотів іще далі передразнюватися. Але інший козак спинив:

— Не дрочися з ним. Це характерник. Може тебе в цапа перекинути.

— Не треба його перекидати в цапа,— обізвався Хрущ,— він уже цапом народився.

І Хрущ гнав усе в одному напрямі. Козаки за ним. Нарешті спинився й дав товаришам знак.

Ніч була тиха. Тільки чути було, що у траві цвір-чали цвіркуни.

— Бачите там могилу? — показував рукою в пітьмі Хрущ.

Козаки ледве помітили в степу горбовину.

— Як ця могила називається? — спитав один козак.

— Піди до неї та поспитайся — вона тобі певно скаже. Цур тобі! Такого дурного козака я ще не бачив. Одному не вірить, а про інше питає, мов той дітвак. Слухайте, хлопці, підемо під могилу пішки. Там хай коні полягають, а ви теж.

Хрущ поліз на могилу. Знову роздивлявся, та нюшив, та наслухував. На заході видко було невеличку заграву. Сказати б, сонце, заходячи,

полишило по собі світляний серпанок на доказ, що воно тут було недавно.

— На коні, хлопці! — гукнув, зсунувшись із могили.— До татарів нам ще неблизько.

Поїхали далі.

Нараз із землі зірвався табун диких коней. Проводир відізвався по-свому, видав голос на сполох, і цілий табун пігнав за ним у татарський бік.

— Ох, мої любі коники! — казав розрадуваний Хрущ.— Не знаю я, що б я вам дав за те, що ви мені в пригоді станули. За ними!

Дудіння диких коней злилося з дудінням козацьких коней, й козаки могли безпечно наблизитися до татарського обозу. Там почувся рух. Татари мали причину думати, що це наступає ворог. Почали накликувати й галайкати, аж нарешті сполошений спереду табун розбігся на боки й вихром пігнав у степ...

На знак козаки спинилися, примусили коней полягати. Хрущ узяв ніж у зуби й пірнув у високу степову траву, наче в воду.

Спершу йшов поміж високою травою, роздивляючись пильно попереду себе. Він бачив добре, що робилося в татарському обозі. Там уже по нічному переполоху почало заспокоюватися, тільки в однім куті табору, де стояли бранці, чути було стогони та плач малих дітей. Довкруги табору стояла рідко по-розставлювана сторожа. Спершися на довгих списах, варта куняла. Хрущ почав туди підповзати, держачи готове мотяззя. Зблизившися до татарина, який дрімав, Хрущ нарвав трави, зв'язав у скрутіль і заткнув її за пояс. Підповз іще ближче ззаду. Підхопився вмить із землі й так вдарив татарина кулаком поза вуха, що

татарин утратив пам'ять і повалився на землю. Як стій заткав йому рота травою, зв'язав руки й ноги та закинув собі на плечі, мов околіт соломи.

— На коні, хлопці! Ти, Прокопе, бери татарина наперед себе, твій кінь найсильніший.

Пігнали вихром до свого обозу. Ніхто за ними не гонив. Татарам здавалося, що це дудіння від того самого табуна, що гуляв перше по £тепу.

Кричевський похвалив Хруща за його меткість. Татарин, коли його розв'язали й вийняли з рота траву, не міг спам'ятатися, звідкіля узявся між козаками. Пам'ятав лише, що його хтось ударив сильно по голові. Йому силою вляли ковток горілки до рота.

Кричевський почав настирливо розпитувати за ясир. Орда бушувала на Поліссі, в його родинних сторонах. Хтозна, чи часом не зачепили й його рідного Кричева... Для всіх важно було розвідатися, де татари вибрали собі місце для переправи через Інгулець.

Полонений розповів про все. Вислухали його й склали такий план, що Хмельницький переправиться зі своєю сотнею на другий бік річки, обійде ворога великим колесом і буде непомітно поступати за табором. Коли ж татари пустяться через річку, то Кричевський вдарить на них спереду списами та шаблями. Стріляти не можна буде, доки не дізнаються, де стоятимуть татарські бранці. Тоді серед найгострі-шого бою Хмельницький своєю сотнею наганятиме їх у воду.

Всі чекали нетерпляче дня. Козаки, крім вартових, дрімали у траві. Ніхто б по тім боці річки й не додумався, що тут чатує, мов той кіт на мишу, воріг.

Так т я глос я до полудня. Сонце припікало, мушня не давала людям та коням спокою.

Аж у розпаленому сонцем повітрі почулося блеяния овець і приглушений захриплий рев скоту. Тварина, занюхавши річку, гнала навмання до води. Даремне татари змагалися її спинити. Череда гнала стрімголов, топчучи ногами й розбиваючи все, що було на дорозі. Розвішені спрагою воли взяли декілька коней на роги, а їздців розтоптали ратицями. Тепер татари вступалися їм з дороги, а хто не встиг, то гнався враз із тою хвилею вперед.

Уся ця спрагнена ватага грянула тепер із берега в воду. Жодна сила не могла її зупинити. Товар, особливо вівці, падаючи з високого берега, розбивалися насмерть. А ті, що добилися до води, розкошували в ній. Спрагнений товар, як добереться до річки,— не так легко з води вилазить. Татари про пе знали й тому були спокійні, що їх добич їм не втече. Зближалася до річки й орда. Частина татар перейшла убрід і почала розглядатися на всі боки. Ніхто нічого не помітив, кожний почував себе безпечним. Почали переганяти бранців. їх гнали також через річку. Страшно було дивитися на тих нещасливців. Виснажені, вони ледве волочили ноги. Покривавлені, добували останніх сил, щоб дібратися до води й погасити спрагу. Скидалися на недогнилих мерців, що повставали з домовини, або на божевільних: татарська нагайка поре їм плечі, а вони, мов задеревілі, пруться в воду. Перегнавши бранців на другий берег, татари почали перевозити туди вози з награбленим добром. На самому кінці його убрід татарське військо.

У траві почулася перепілка. За нею друга, третя, десята. Нараз почали підноситися з хащів коні. Наче із землі виростали чорні смушкові шапки з червоними днами. Вмить козаки посідали на коні. В повітрі залунало:

— Бий, ріж невіру!

Козацькі лави вдарили шаленим наскоком. Козацький кінь — вірний товариш, побратим козака. Розуміє людську мову. Він знає, коли надходить вирішна хвилина й коли треба напружити всі сили. Козак із своїм вірним конем наче змовилися: в обох була одна думка —

перемогти ворога, роздавити його на хамуз. Козак шаблею рубає, списом коле. Кінь своїми грудьми розбиває, зубами кусає, ставши на диби, передніми ногами толочить. Страшна сила в тих двох з'єднаних єствах. Негаразд тому, на кого вона звалиться.

Коли почувся козацький боєвий оклик, татари до оборони не були впорядковані. Ні по цьому, ні по .тому боці річки. їх козаки заскочили несподівано. За кілька хвилин вони вже сиділи на татарських спинах. Прожогом кинулися вони в воду, покидаючи бранців і вози зі здобиччю. Ті татари, що ще не перейшли на козацький бік,— їх було щораз менше, — не знали, що робити. Аж ураз і поза ними почувся воєнний козацький оклик:

— Ріж, бий!

На них наскочив Хмельницький зі своєю сотнею.

Кричевський відгородив бранців, забезпечив їх від татар. Тепер можна було стріляти з мушкетів.

Тим часом заспокоєний товар, прохолоджуючися в воді, поплив собі річкою далі й, найшовши відповідне місце, повилазив на берег та почав спокійно пастися. Йому було байдуже, що люди між собою ріжуться.

Татари з обох берегів річки позбивалися докупи. З обох берегів на них стріляли. Здавалося, що ось-ось їм буде амінь.

Та враз сталося щось незвичайне. Одна частина орди залишилася була позаду й саме тепер настигла. І не зчувся Хмельницький, як татари з великим галасом кинулися на його сотню. Треба було покинути роботу над рікою й обороняти себе самих. Татари напирали, мов розлючені оси. Зчинилася страшна руко-пашня. Ніхто вже не слухав команди. Кожний козак був сам для себе отаманом. Випадало ставати одному проти п'ятьох. Татари сильні масою, якою б'ють, мов тараном. Та рукопашний

бій не для татар. Одним махом козак стинає голову. Татарське озброєння дуже невибагливе: спис та лук, рідко в кого шабля, а то й ломака з кінською щокою на кінці. Татарин замахнеться ломакою, а козак відбиває удар шаблею, що зараз зсувається по ломаці і відрубає пальці, або й цілу руку. А потім один мах — і голова з пліч! Хмельницького скрізь було повно, де була найбільша потреба.

— Чола вгору, братіки! Підмога йде! А підмога йшла справді.

Кричевський побачив, в якому скрутному становищі його друг, і як стій вирядив через річку дві сотні на підмогу. Тепер вже все пішло шкереберть. Татари пустилися втікати, козаки — за ними. Розбивали, здатніших ловили на аркани й брали в полон.

Орду розгромлено. Але й сотня Хмельницького мала багато втрат. Самому Хмельницькому дісталося. Якийсь татарин шарпнув його по голові й зранив лице...

* * *

Почалася звичайна робота після перемоги. Раненим перев'язували рани, для поляглих копали яму. їм треба було справити козацький лицарський похорон — із червоною китайкою, з прощальною молитвою, з тужливою похоронною піснею.

Кричевський поїхав поміж бранців. Він горів від нетерплячки подивитися, що могло в його рідних сторонах статися. Від бранців можна чогось довідатися. Може, здибається який визволений земляк.

Орда верталася саме з Полісся. На думку, що могло статися нещастя його найближчим, стискалося його серце кліщами.

Коли бранці побачили перемогу козаків над ордою, сильно зраділи. Десь кудись ділася втома, прокинулася охота до життя. Купалися суміж

чоловіки й жінки — про сором ніхто й не думав. Всі почували себе тепер легко на душі, мов ті невинні діти, мов перші люди в раю.

Кричевський приїхав туди з кількома посильними козаками й гукнув із берега:

— Здорові були, люди добрі! Добре робите, що купаєтесь. Я тут вас підожду...

Бранці догадалися, що це отаман козацького війська. Почали з води виходити і своє лахміття надягати. Дехто, що вже встиг одягтися, підходив до Кричевського й почав дякувати.

— Спасителю наш! — кликали в один голос— Хіба молитвою за твоє здоровля віддячимось тобі. Більше нічого не маємо...

Хапали за одежу, цілували ноги. А вірний кінь наче розумів, у чому справа: стояв спокійно, мов та дитина.

— Не мені дякуйте, добрі люди-християни, а Господеві всемогутньому, що поміг нам перемогти ворога. Я вже послав моїх козаків до найближчої оселі, щоб приїхали сюди з возами та поперевозили вас у наш полковий город. Там народ християнський вами заопікується. Незабаром привезуть для вас харчів. А ви помоліться гарненько за душі тих лицарів, що в вашій обороні свої буйні козацькі голови понакладали.

— Царство небесне дай їм, Господи! — гукала громада.

— Слухайте, люди,— чи нема між вами кого з Кричева?

— Нема нікого. Кричево мало щастя. Його обминула татарська напасть.

Кричевському наче важкий камінь з грудей зсунувся. Він зняв шапку й перехрестився.

Сонце стояло вже над заходом. Почало холодом повівати. Саме привезли козаки для бранців поживу. Розводили вогні й ставляли кітли. Кричевський ходив поміж юрбою й роздивлявся.

Нараз в одному місці почув жіночий голос:

— Пане Станиславе... Пане Станиславе... Ти мене не пізнаєш?..

— Хто мене кличе? — спитався, оглядаючись за голосом, полковник.

— Не пізнаєш уже бідної Оленки... Кричевський стрепенувся й кинувся в те місце. На землі сиділа білява молода жінка в лахмітті з

розкудовченим волоссям. Кричевський остовпів.

— Боже мій! Невже це ти, бідна моя Оленко? Ох, і попалася ж...

— З твоєї колишньої Оленки лише тінь зосталася. Мою молодість, мою красу злидні з'їли, лихі люди в болото втоптали...

Жінка почала судорожно плакати.

Кричевський підійшов до неї. Вона взяла його обіруч за коліна й схилила до них свою голову. Він нахилився над нею. В її голові було багато сивого волосся...

— Заспокійся, серденько, не плач. Може, тобі холодно, то ось моя кирея...

Він як стій ізняв із себе киреею й обгорнув нею бідну жінку.

— Зараз тобі дадуть теплої страви. Я по тебе віз пришлю... Не журись, я вже маю для тебе безпечне місце. Буде тобі краще жити, ніж у своїх... Тільки вибач на хвилинку, моя дорога. Я тебе лишити мушу на часок. Там ховатимуть поляглих товаришів, мені треба там бути...

Сів на коня й поїхав на місце бою.

Поляглих поскладали у спільну могилу. Поприкривали козацькі очі червоною китайкою. Залунала тужлива похоронна пісня. Хмельницький у заступстві полковника, що не знав ще такого похорону, відчитав молитву. Заспівали вічну пам'ять, гримнули з самопалів.

— Знаєш, брате,— сказав, мов не свій, Кричевський.— Я між бранцями знайшов Оленку...

— Невже? — скрикнув Хмельницький.— Поведи мене до неї. Як я рад її пізнати! Знаєш, я забрав би її зараз до Суботова. Там вона під опікою Ганни спочине й буде в нас, поки не звінчаєтесь.

— Я собі це думав,— сказав полковник.— Ходімо! Застали Оленку, загорнену в козацьку кирею, з

кухлцком гарячої юшки в руці. Кричевський помітив на її обличчі червоні плями, мов від сильної гарячки.

— Оленко! Це від сьогодні — твій опікун, пан еот-ник Хмельницький. Мій приятель і кум. Він зараз завезе тебе на свій хутір. А там уже його дружина і старенька няня Горпина займуться тобою. Краще тобі і в раю не буде.

— Спасибі вам, велике спасибі! — заговорила Оленка й простягла до Хмельницького свою змарнілу руку.— Краще мені бути у вас останньою наймичкою, ніж у...

І не доказала.

Хмельницький прислав зараз із козацького обозу порожній віз, вистелений сіном.

Кричевський почав розпитувати Оленку, як скоївся той татарський наїзд, чи була яка оборона, чи багато народу в ясир попало?

— Все це так нагально сталося, що ніхто й не зчувся. Вранці все село пішло в поле до хліба. Та нараз з усіх боків загалайкали татари, впали в село, мов ті шуліки. Я не можу й розказати всього, як це сталося... Пан Крушвіцький сховався в льоху, де лежали його скарби. Цим собі дуже зашкодив — хтось із челяді його зрадив. Татари забрали всі скарби й його самого...

— Він між бранцями?

— Либонь. Обіцяв, чула я, дати за себе окуп — його пощадили й на возі везли. А то таких старих татари вбивали без милосердя.

— А тебе він не взяв до себе на віз? Оленка болюче всміхнулася.

— За мене він тепер не дав би одного гроша... А втім, він мене вже раз продав тому горбаневі за великі гроші.

— А то він їх тоді йому не віддав?

— Ні, вони помирились. Він доплатив решту й мене взяв.

Від цих слів Кричевським затрясло.

— Узяв тебе, клятий?!

— Узяв,— простогнала Оленка.— Мене на силу з ним повінчали... Я не була тоді при пам'яті. Мої благання ні на що не здалися. Мене звінчали з ним... Кілько я натерпілася. Я ж стерпіти не могла тої почвари. Не могла на нього подивитись. Коли він до мене зближався, я каменіла від його Гіогляду. Як від очей того василиска, що про нього в казаках говориться... Він, клятий, хотів лише мого тіла. За нього він батькові заплатив... Я була для нього не людиною, не жінкою, а річчю тілесної насолоди. Знаєш, коли я побачила, що татари ясир беруть, я була навіть рада. Краще ж у неволю попасти, ніж жити при цьому страшному безсердечному опирі...

Вона помовчала трохи, наче б собі щось пригадуючи.

— Напередодні татарського наскоку він привіз мене до батька. Буцімто в гості приїхали. А то він привіз решту грошей за мене. Я зачула, як увечері обидва за гроші сварилися. Покупець хотів дещо обірвати. Казав, що ошукався на цій справі — що не найшов у мені того, чого сподівався; мовляв, із нею жити — то те, що мертву колоду обіймати. А продавець почав собі говорити: бачили, мовляв, очі, що купували. Покупець кляв, продавець відплачувався проклонами... А другого дня прийшла кара Божа. Той, що мене купив, не стямився, коли йому татарин відрубав голову. Я не знаю, але тоді не було в мойому серці й іскорки жалю, коли його велика голова покотилася на долівку...

— То ти, Оленко, тепер вільна? — спитав зворушений Кричевський.

— Моє тіло понижували, топтали, мою дівочу честь із болотом ізмісили... Я дожидала тої бажаної хвилини, коли моя душа покине це потоптане, осоромлене тіло... Я не була йому ніколи шлюбною жінкою. Я була його рабиня — а рабиня мусить підлягати свому панові... Ах, Стаху, як я молила Бога, щоб ти приїхав, щоб мене визволив, заки ще мене не продали!..

— Твій батько чигав на моє життя. Я лише чудом визволився з його льоху.

— Мені про це розповіла моя вірна служанка. Як я тремтіла за твоє життя!.. А далі я нічого про тебе не чула. Я втратила всю надію на визволення... Моє єдине бажання було — вмерти...

— Тепер, дорога моя, твойому горю кінець. Тепер нам ніщо не стоїть на перепоні, щоб ми побралися.

— Побралися!? Стаху! Наші душі злучилися вічним вузлом того вечора — пам'ятаєш? — там, над гробом неньки, перед дверима каплиці. Той вузол ніколи не розірветься — він закріплений присягою добровільною, не силуваною. Але моє тіло для мене самої мерзотне. Воно не для тебе, дорогий мій Стаху... Я, як лише буду вільна, піду в монастир. Я так Богові обітувалась і того обіту зламати не можу. Зробила я той святий обіт, просячи в Бога свойого визволення. Господь мене вислухав — я чудом вирвалася з рук того нелюда,— мені не вільно тепер того обіту ламати. Я, дорогий Стаху, буду тобі сестрою. Буду за тебе молитися, щоб тебе Господь благословив у всьому. Але дружиною тобі по тому всьому я стати не можу... Та й нащо б ти життя зв'язував зі мною?.. По тому, що я бачила,— родинне життя не для тебе. Тобі визволяти з твоїми козаками християнських бранців із татарської неволі, заступати християнський світ від татарської напасті...

Кричевський стояв ні в цих, ні в тих. Звісивши голову, він потиху спитався:

— А були діти в тебе, Оленко?

— Діти? Ні, слава Богу, не було. Я собі їх не бажала. Я знала, що я не буду їх любити, що я їх зненавиджу, бо ж ті діти — зі "зв'язку з чортом. Я не знаю, а здається мені, що я б була їх подушила...

Вона нараз страшно змінилася. Очі повиходили наверх, горіли якимось страшним вогнем. Бліді губи тремтіли — були білі, мов полотно. По лиці почали перебігати судороги.

Кричевський занепокоївся.

— Що з тобою., Оленко?

— То моя лють, моя безмежна ненависть полум'ям із мене виходить... Я не можу запанувати над собою, хоч і знаю, що тяжко грішу, що правдивим християнам ненавидіти не слід... В часі теперішньої мандрівки я не раз думала над своїм життям, докоряла собі за свій нерозум — чого я так корилась, чом мені було не встромити в його кам'яне серце гострого ножа... були б мені відрубали голову — але ж мої муки були би скінчилися. Татарин мене виручив... Тепер і мій другий кат, певно, тремтить — боїться, щоб я не попрохала татарина, щоб його штовхнув ножем. Він же — жебрак, нічого не має, його скарби всі пішли в татарські бесаги; він їх обдурив, а я...

1 вона зайшлася від реготу мов божевільна...

Кричевському стало страшно. Він уже почав побоюватися за її розум. Такою Оленки він не знав. Його Оленка була добра, лагідна, мов голубка.

За хвилину вона заспокоїлася. Похнюпившись, сказала:

— Бачиш, Стаху, яка я тепер! Я — відьма, готова впитися зубами в шию мойому ворогові й живу кров із нього смоктати.

Знов замовкла. Подумавши, ще докинула:

— Єдиний лік для мене, порятунок для моєї душі — то монастир... Там, у чернечій тиші, не буде мати до мене приступу злий дух. А він дедалі більше мене обплутує, й я боюся, що збожеволію...

Кричевський не знав, що й як говорити. На щастя, навинувся Богдан, що саме над'їхав із козацького обозу.

— Сідайте, ласкава пані, на віз. Шкода часу втрачати. Поїдемо до мене на хутір. Там моя дружина про вас подбає. Козаки вже готові, будуть супроводити вас.

Десятником він переказав своїй дружині, що це татарська бранка, на ім'я Олена, що вона є своячкою полковника Кричевського, сирота, що не треба її мучити питаннями про її минуле, бо це її дуже хвилює.

На возі було так вистелено сіном, що Оленка могла цілу дорогу лежати. Кричевський прикрив її опанчею.

* * *

— Знаєш, Богдане,— обізвався Кричевський, коли обидва залишилися,— Оленка сказала мені, що дала собі обіт піти в монастир — хоче постригтися в черниці... Здається, що мої мрії залишаться на все мріями...

.— Воно ще різно може бути,— сказав Богдан.

— А я міркую, що коли сказала собі раз так — певно, не поступиться. Я не буду вдруге силувати її під вінець...

— Як так, то не спинюй її від монастиря.

— Значить, поклади хрестик на своє вимріяне родинне життя з любою дружиною...

— Я не зрозумів: що ти сказав про друге вінчання? Кричевський розказав усю трагедію бідної дівчини.

— Тим більше, не спиняй її іти в монастир. Навпаки, чим швидше піде, тим буде краще. Та це ще не значить, щоб тобі зараз треба було вирікатися своїх бажань. У монастирі не зараз постригають у черниці. Треба спершу, либонь, цілий рік побути між новичками й приготовлятися. По році можна без сорому та грижі сумління з монастиря вийти. Тут лише розходиться про те, щоб бідна, зламана людина могла спокійно відпочити й зрівноважитися. А на те саме є монастир.

— Ти гадаєш, що як раз попаде в монастир, то її звідтіля випустять?

— Не знаю, як де, але по наших, православних жіночих монастирях такого не водиться...

— Оленка католичка, і пішла б лише до католицького монастиря...

— А чому ж би не могла піти до православного? Я подбаю через моїх знайомих київських церковних достойників, що її приймуть, незважаючи на її католицтво. Там вона по тих страшних переживаннях заспокоїться. Вона тепер — самітна сирота. їй треба щирої душі, щоб її підтримувала — і то щоб була десь недалеко неї, щоб вона відчувала її близькість. Для неї спасенний буде монастир лише тут, недалеко нас, себто тебе й Ганни. Може, моїй дружині вдасться ще тепер відвести її від того щирим словом, щоб не постригалася, бо жінки вміють інакше говорити між собою, ніж ми. На мойому хуторі, як сам знаєш, можуть і душевні глибокі рани швидко загоїтися...

Кричевського ці слова потішили. Він стиснув руку щирому другові й поїхав знову між бранців. Уважав себе тепер за їх опікуна. Та, правду казати, його тягло віднайти старого Крушвіцького.

Віднайшов його зараз. Бранці на нього показали.

— Здорові були, мосці пане. Ви так бажали собі мати мене в себе. Ось я до ваших послуг. Та тільки я не дам себе до льоху вкинути, бо тут не ваша Вибра-нівка, а український степ...

Крушвіцький, побачивши Кричевського, зі страху занімів. Кухлик із гарячою юшкою випав йому з руки, й юшка розлилася. Довго дивився на нього наляканими очима. Але нарешті опам'ятався й навіть намагався усміхнутись.

— Хоч які немилі обставини, серед яких ми тут, у степу, зустрінулися, але я дуже радий, що можу вашій милості подякувати за наше визволення. Бідна Оленка була б певно попала до якого турецького чи татарського гарему, і що її там ждало б? Сором та ганьба...

Крушвіцький силувався сплакнути.

— Тепер можете без перешкоди побратися... Кричевський скипів. Але силкувався говорити стримано:

— Мені здається, що той гарем, куди її рідний батько продав, був страшніший від турецького.

— Але вона тепер уже вільна, її чоловік не живе...

— Вона все була вільна — силуваний шлюб нікого не в'яже. Та вона, бідна, так уже наїлася того подружнього гаразду, що перед часом посивіла і склала собі обіт піти до монастиря...

— Щодо того, то я, її батько, на те не дозволю. Як же це так! Іти до монастиря, коли достойний лицарський жених трапляється? Це було б божевілля, і я сам із нею про це поговорю.

Ця нахабність перехилила міру терпеливовсті в Кричевського. Він крикнув:

— Ти її, нелюде, не побачиш! Вона тебе й на очі не хоче бачити. І коли ще раз відважишся так лицемірно, нахабно говорити, то я скажу тебе повісити на сухій гілляці. Це зробить перший татарин із-поміж наших бранців. На ніщо більше ти не заслуговуєш, хіба що на мотузок або, щоб тебе кіньми розірвати. Та я для мосці пана придумав іншу кару. Бранців ми заберемо з собою, подбаємо, щоб вони в рідні сторони дісталися. Тебе ж, почваро, ми залишимо тут, у степу. Промишляй сам про себе, як добитися своїх скарбів. На таке стерво, як ти, і вовк не полакомиться.

Від слів Кричевського Крушвіцький аж корчився. Йому здавалося, що за кожним словом на його голову падає важкий камінь, що ось-ось розіб'є йому череп. Тепер, почувши, яку Кричевський присудив йому кару, припав до його ніг і хотів цілувати:

— Не губи мене, мій пане й добродію! Усе своє майно віддам тобі, лише позволь враз з іншими бранцями додому вернутися.

Кричевський поступився взад:

— Геть від мене, мерзото! Не каляй поганими губами моїх чобіт.

І Кричевський відійшов. Бранці прислухувалися до тої розмови, решту доповіли їм вибранівські люди, яких тут було доволі. Усе звернулося до Крушвіцького сторчаком. Його виминали й не хотіли з ним говорити. Всім здавалося, що то через того великого грішника прийшло на них таке нещастя.

* * *

Аж за тиждень після повороту з походу Кричевський міг приїхати до Суботова, навідатися до Оленки. Увесь той тиждень було в нього багато роботи: упорядковував полк, писав звідомлення гетьманові, треба було подбати про забезпеку ранених козаків, про родини полеглих. А кілька днів після урядового листа до гетьмана написав другий, щирий, про своє щастя — що між татарськими бранцями віднайшов свою милу, що задумав тепер із нею одружитися, та що він — худопахолок, ніде йому жінки примістити. Він прохав його милість пана гетьмана, свого добродія, ВИГАНИТИ для нього в королівській канцелярії яке-будь надиння, щоб він міг завести собі таки тут, у Чигиринському старостві, який хутірець...

У Суботові всі, особливо пані Ганна, нетерпеливо дожидали приїзду Кричевського. Пані Хмельницькій ніяково було допитуватися в Оленки, звідкіля вона, яка вона своячка полковника, бо ж Богдан заборонив, а сам нічого не хотів дружині сказати. їй дуже цікаво було довідатися правди, бо те свояцтво з Кричевським їй видавалося чимось не тим...

Оленка ввесь той час була сумна, задумана. Кричевського привітала щиро, та від його приїзду не повеселішала. Кричевський цього сподівався, це його не збентежило. Він радів і тим, що Оленка підправилася, що заспокоїлась. Сам він був веселий, як ніколи. Помітила це пані Хмельницька, й ці родинні зв'язки ще більше стали їй підозрілі. Кричевський найшов пригідну хвилину й поговорив із панею Ганною. Розказав на самоті їй своє і Оленчине горе.

— Бачите, пані-кумо, в чому справа. Я її люблю, як свою душу. Хочу забути все те, що з нею лихі люди робили. Вони за це прийняли заслужену кару. Хочу з нею одружитися по закону. Та вона й говорити собі про це не дає. Каже, що дала обіт піти до монастиря й постригтися в черниці. Вона така, що коли раз вирішить, то того вперто держиться. Може б, ви, пані-кумо, були ласкаві від того відвести її. Мені без неї життя нема.

— Попробую! Та не знаю, чи мені вдасться. До такої справи треба підходити дуже обережно. Одно нерозважне слово — і все попсоване. Щоб вона заспокоїлась, на те треба часу. Я б навіть не радила відмовляти її від монастиря. Там буде цілий рік між новичками. Та монастир мусить бути десь недалеко вас, щоб вона відчувала це та знала, що не вважає себе за покинуту всіма. Згодом одноманітне черниче життя, може, їй навкучиться.

— Скажіть, пані-кумо, а ви вже що говорили з Богданом про Оленку?

— Ні словечка. Не хотів мені сказати — сказав: приїде кум, то, може, сам скаже. А чому ви мене за це питаєте?

— Бо те саме говорив мені тоді Богдан, ще над

Інгульцем. Ті саміські ради давав... То коли мені мої добрі други таке говорять, треба слухати. А до котрого монастиря ви б радили мені відвезти Оленку?

— До котрогось київського — щоб вона відчула на собі ваше око, вашу опіку. Сама думка про те буде її відводити від того, щоб не дуже прилипала до монастирського життя...

Дальшу розмову перебила служанка: прохала обідати. Обоє ввійшли у вітальню. Застали тут усіх. Була тут і Оленка, одягнута в українське вбрання, з вишивками, мережками. То так прибрала її няня Горпина.

— Ми переодягли вашу небогу по-нашому, поки їй не справлять панського,— говорила стара няня до Кричевського.

Кричевському український одяг дуже сподобався. Оленка видалася йому в ньому ще кращою.

— Гадаю, що Оленці кращого не треба. І коли, па-ні-кумо, купуватимете для неї нове вбрання, то лише таке — українське, народне...

— Мені жодного не треба,— відізвалась.— Поки що пані дозволить мені ходити у свому, а в монастирі дадуть мені інше, не подібне ні до народного, ні до панського.

Всі переглянулись, а стара Горпина похитала головою.

— Де, куди тобі, лебідко білесенька, до монастиря! Тобі на світі жити. Я чувала від того бранця, що в нас на хуторі живе,— він твій земляк,— кілько ти добра у твойому селі бідним людям робила. Ось де твоя робота — такої в монастирі ти не найдеш... Так, так, моя пташинко бідна. Тобі на світі жити, бідним людям помагати. Ти ж така гарна, молода. Монастир для старих, щоб гріхи молодості покутували, а тобі заміж іти. Та ще такого гарного козака, як наш пан полковник, за монастир міняти, було б не дуже розумно. Не пускайте її, пане полковнику. Я все знаю, як воно було,— ви ж мало життя не втратили. Воно річ ясна — просто під вінець...

Стара Горпина не любила ховати того, що знала. Бранець із Вибранівки розповів старій усе. А вона себе вважала вправі все казати, як думала. Вона ж не нинішня: Богдана своїми грудьми годувала, колисанки йому до сну приспівувала. Хоч усім було тепер якось ніяково, що стара знає, та нічого було робити. Стара ще воркотіла, коли вже і в сіни вийшла.

— Наша няня розумна,— промовив Богдан,— вона не одно мені добре прирадила...

— Правдомовна,— докинула пані Ганна,— нічого не ховає, кривити душею не вміє, що на умі, те й на язиці...

Посідали за стіл. Кричевський сидів біля Оленки, на душі його було радісно.

За їжею сиділи всі мовчки. Та коли принесли меду, котрий Богдан сам із своєї пасіки ситив, язики порозв'язувалися, пішла весела розмова. Почали від останнього походу. Кричевський говорив:

— Відколи я служу в козацькому реєстровому війську, ні один похід так не повівся, як цей останній, і ні один не мав для мене таких дорогих, таких неоціненних наслідків, як цей...

Він кинув на Оленку таким любим, гарячим поглядом, що від нього найтвердше, льодяне серце розтануло б на віск.

Оленка, що ввесь час не підводила очей від тарілки, почула на собі цей погляд і зашарілась.

— Дай Боже, в щасливу годину! — сказала пані Ганна.

Хоч не сказала, на яку щасливу годину заноситься, та всі відгадали. Оленка спаленіла й закрила обличчя долонями.

Щоб визволити Оленку з клопоту, Кричевський звів розмову на іншу тему.

— Між бранцями найшов я молодого парубка, не більш вісімнадцятьох років. Такий був виснажений, що певне не був би доплентався до Криму й сьогодні його білі кості було б обглоджувало степове гайвороння. Досить сказати, що до річки вели його інші — сам не був би зайшов. Цей хлопець звернув на себе мою увагу своїми розумними очима. Назвав себе Марком, а далі не знав нічого сказати. Як ми бранців привели до Чигирина й я його питав, куди його відіслати, він казав, що родом з Волині, але просив нікуди його не відсилати, бо він круглий сирота, а повертатися на панщину не хоче. "Залишись,— кажу,

— будеш козаком". "Мені того й треба було,— каже,— я давно про це мріяв, та не знав, яким побитом мені на Україну перебратися,— та ось татари мені пособили". Задержав я його й наказав учитися грамоти. І що ви скажете: вчора вже пробував читати склади. А зручний на всі руки!

— Багато між нашим народом таких талантів пропадає,— сказав Богдан,— не раз просто дорогоцінні перлини на гній викидають.

— Хто ж тому винен? — спитав Кричевський.— Самі! Перед панами коримося, перед чужими в дугу гнемо наші спини. З цим усім треба зробити раз лад! А тепер настає саме час Мусимо знищити магнатів, переломити їх буту й непокірливість королеві.

— Велика сила короленята! — завважив Хмельницький.

— Але по козацькому й королівському боці сила більша. Україна велика. Козацтво й те дрібне православне шляхотство, що ще своєї церкви держиться, за нами стане.

— Та й між магнатами нема згоди, це можна використати. Та я на те не дивлюся, що вони між собою за чуба деруться. Мене серце болить, що від панів бідний козацький народ терпить утиски та що православна віра загибає. Вся моя турбота — як усьому цьому зарадити...

— Не лише український народ терпить від магнатів, а й уся Польща з королем. Він бачить, що до катастрофи йде, та не може тому зарадити — має зв'язані руки пактами. Усі говорять, що король — лялька в руках магнатів. Що захочуть, то можуть від нього вирвати, до того всього грозять йому бунтами. Ти знаєш, що коли б татарва хотіла перейти собі аж до Торуня та Гданська, то могла б це зробити. Для магнатів треба тільки спокою — хоч би він їх і упідляв, хоч би був гнилий, аби лише ніхто кишені не зачіпав, щоб сито, вибачливо та несухо попоїсти. Вони б шкуру з мужиків поздирали, щоб татарам заплатити.

Оленка прислухувалася до розмови. Вона добре придивлялася, як її батько зі своїх підданців знущався, як здирав із них останнє та зносив золото до свого льоху. Вона здавна відчувала, що простому народові діється від панів велика кривда. Та вона не бачила спромоги допомогти йому визволитися з-під панської кормиги. Слухаючи Стаха, вона набрала віри, що можна приборкати багатіїв-панів та визволити народ з-під панського ярма.

Вона дивилася на Кричевського, мов на святий образ, і захоплювалася його словами. її очі палали вогнем. її дорогий Стах — справжній лицар. Він — лицар, а вона?

Оленка нагадала собі, як він там, над Інгульцем, на полі, заповів їй, що вони повінчаються. Злякалася цього. Ні, ні, це противиться її обітові, який вона зробила перед Богом: коли Господь визволить її від того ненависного мучителя, вона піде до монастиря. Чи можливо їй буде вийти щасливо з цих супротивностей? Опертися Стаховій волі дуже важко: він лицар, вона слаба, знесилена, потоптана жінка. А коли не встоїть, то прогнівить Бога. Вона почувала себе, як той, що весело біжить рівним шляхом — і нараз несподівано опиниться над пропастю.

Вп'ялила знову свої очі в тарілку. Так, так, для неї вже нема вороття. Не для неї земне щастя, якого вона ніколи не зазнала...

— Все це правда,— говорив Стахові Хмельницький,— тут сили треба. Козаки є сила, та їм треба проводу. От якби живий був тепер Сагайдачний!

— А чом би тобі не стати Сагайдачним?

— Мені? Хто такий я? Велике діло — сотник Чигиринського полку! Сагайдачний, великий організатор Запорозького Війська, пострах татарви та Туреччини, великий оборонець церкви рідної — і той почував себе заслабим для такої справи! До того ж тоді панував Жигмонт III,

котрого, крім єзуїтів та їх приклонників, ніхто не любив. Тоді легше було зірвати народ до повстання. А тепер у нас Владислав, на котрого вся єзуїтська партія ремствує за те, що дав полегкості православній церкві.

— Мене, Богдане, ти не зрозумів. Не на короля ставати треба, а за короля — проти панів-магнатів. щоб розпутати короля із тих кайданів, що на нього наклали магнати пактами. Правда, ще не час починати це робити, але думати над цим мусимо.

Обід скінчився доволі пізно. Кричевський не хотів залишатися на ніч і від'їхав. Оленка прощалася з ним, як колись, у дні їх короткого щастя. Кричевський на прощання не сказав ні слова, а лише поглянув глибоко в її очі. В тому погляді були всі його спочування, всі його бажання.

Минуло від тої днини доволі часу. Оленка жила в Суботові. Відживала після страшних переживань, заспокоїлася, дійшла до рівноваги серед спокійної хуторянської тиші під опікунчими крилами пані Хмельницької і материнським оком старої Горпини. Вона придивлялася до хуторянського життя, й воно почало припадати їй до серця. Бачила, як тут легко загладжувалися станові нерівності. Тут усі вважали одні одних за рівних.

Ні пані Ганна, ні Горпина не заводили розмов про монастир, наче б про це ніколи тут і не згадували. Це мав вирішити час. Кричевський приїздив сюди часто, хоч із Богданом щодня бачився в урядових справах.

Нарешті до Кричевського прийшли давно нетерпляче вижидані листи: до нього самого — від гетьмана Конєцпольського з Варшави й від його милості канцлера Оссолінського, до козацтва — на руки полковника Кричевського.

Гетьман висловлював своє признання за розгром орди над Інгульцем і подяку для полку. Другий лист його — була грамота на землі не дуже

далеко від Чигирина для милостивого пана Станислава Кричевського, полковника реєстрових козаків його милості короля. До грамоти був долучений щирий власноручний лист гетьмана з бажанням щастя й фортуни.

"Тепер, пане Станиславе,— писав гетьман,— коли таким щасливим припадком ти віднайшов свою Оленку, не буде більше перешкод для твого щастя. Тепер твій тесть не посміє колоти тобі в очі твоїм худопахольством, бо коли добре й розумно загосподаришся на своїй землі, то буде з чого утримати жінку й сім'ю. З душі рад би бути на твойому весіллі, та моє підірване в службі для отчизни здоровля не дозволяє мені на таку далеку дорогу. Але я тебе щиро благословляю, мов твій рідний батько".

Цим листом Кричевський більше тішився, ніж грамотою на землі. Листа він покаже Оленці й ним ослабить її охоту йти до монастиря.

Лист Оссолінського був не такий важний. Це був лист секретний. Оссолінський наказував вислати як стій до Варшави трьох визначних козацьких старшин до його милості короля. Справу треба перевести дискретно, без розголосу. Треба видумати якусь справу, в якій, мовляв, козацтво висилає депутатів до його милості короля.

Цей лист Кричевський сховав до скрині й замкнув на ключ. Як тайна, то тайна. Та перед Хмельницьким у нього таємниць не було. Обидва будуть вирішати, кого з козацької старшини посилати.

І Кричевський дав прочитати Хмельницькому обидва листи.

— Гаразд! — сказав Богдан.— З цього може щось путнє вийти. Кого ж ти гадаєш послати?

— Передусім — тебе, а щодо інших — порадимося. Може б, Івана Барабаша, черкаського сотника, та Івана Білаша, білоцерківського полковника. На них пани дивляться ласкаво. А кого ж би ще?

— Може б. Максима Нестеренка, корсуньського полковника,— запропонував Богдан.

— Добре. Напиши зараз листи, щоб негайно сюди приїздили.

— А не догадуєшся ти, чого нас кличуть?

— Мені здається, що в справі тої коаліції,— відповів Кричевський.— Бо справді, чого ж би? Ти, Богдане, добре обдумай, чого козаки для себе мають жадати за свою прислугу. Я знаю, аліянти вимагають, щоб до війни конечко козаків брати, і хоч би король і не захотів, то вони його присилують. Треба держатися твердо, щоб знову не нагодували самими обіцянками, як тоді Сагайдачного.

Незабаром Оленка, як Кричевський приїхав у Суботів, спитала його, що воно в Польщі твориться, коли козацька старшина до Варшави вибирається?

Замість відповіді Стах дав їй прочитати обидва листи з грамотою і гетьманським письмом. Він дивився пильно на неї, коли вона читала. Хотів пізнати, яке враження на неї зробить лист.

Оленка вся горіла, серце їй сильно билося. Що їй тепер робити? Що буде з її обітом? Вона важко зітхнула й опустила руки.

— Чого ти, Оленко, така збентежена?

— Боюся душу погубити: я ж Богу обіту вала її...

— Коли ж ти в монастир вибираєшся?

Вона глянула допитливо в обличчя Кричевському. Невже він кинув думку вінчатися? Вона довго мовчала. Крізь голову переходили й там перехрещувалися супротивні думки. їй стало жаль, що втратить Стаха навіки. Все ще мала надію, що, може, цей обіт заступить якоюсь іншою жертвою.

— Ти того хочеш, Стаху? — спитала з жалем у голосі.

— Це для твого спокою, Оленко. Там ти придивишся до чернечого життя. На це матимеш рік часу. Там ти зможеш поспитати поради в сповідника, що тобі робити і чи не можливо заступити чим іншим обіту. Я знаю, що так воно водиться, коли важко при-ходиться його виконати. Без такого звільнення від духовної влади ти мала б вічні докори сумління і це затроювало б тобі життя. Кожна невдача, кожне горе, яке чоловіка стрічає, ти вважала б за кару Божу.

Оленка обійняла Кричевського за шию й сильно поцілувала.

— До котрого ж монастиря ти завезеш мене?

— До дівочого, Києво-Печерського. Оленка схопила себе за голову.

— Аж вимовити страшно! Це ж схизматицький, а я — католичка!

— Тобі віри змінять не треба. Богдан обіцяв, що вистарається, що тебе приймуть. А хочеш знати, що й мені до тої віри душу тягне. Мої ж діди і прадіди були православні. Я не знав, аж пан гетьман, а відтак Хмельницький відкрили мені очі... А як ти тут близько мене житимеш, Оленко, то буде можна за час твого новіціяту з тобою бачитися. Пані Ганна обіцяла мені, що до тебе навідуватиметься. І я, коли зможу, приїду. А коли б ти жила в польському монастирі, хоч би й у Львові, то це було б неможливо, й ти почувала б себе дуже самітною, опущеною.

Ти обітувалась піти до монастиря, але не знала, до якого. А втім, моя дорога Оленко, ти перед обітою мені присягала на гробниці твоєї матері. Треба б розібрати, що важніше: присяга чи обіт. Та тото ми не розберемо гаразд без духовника — його на сповіді спитати треба.

Від тої розмови Оленка зовсім заспокоїлася.

* * *

Хмельницький, поки приїхали намічені депутати, ураз із жінкою відвезли Оленку до монастиря в Києві. Пані Ганна розказала ігумені монастиря сумну історію нещасливої сироти.

Ігуменя прийняла Оленку дуже щиро. Перехрестила її тричі й пригорнула до грудей, мов рідну.

— Бідна моя дитино, я знаю твоє минуле. Багато ти настраждалася, та треба тобі тямити, що Христос, Спаситель наш, терпів за наше викуплення від гріхів більш, ніж чоловік собі може уявити... Передусім, моя дитино, викинь із свого серця всю жовч, усю злість і жаль до кривдників і проси Бога, щоб їм простив. Тут, серед тих мурів, у цій святій обителі, нема місця для тих людських пристрастей. Тут володіє наш Спаситель, наш Бог, Бог любові й вибачення. Я з тобою буду молитися, щоб Господь послав тобі на поміч Святого Духа. Він тебе натхне й просвітить, якою тобі дорогою йти, щоб доступити спасения душі. Будь доброї думки, моя дитино,— хай тебе Господь благословить, хай тебе Пресвятая Діва, Мати Господня, закриє своїм покровом перед спокусами лихого духа.

Ці слова Оленку дуже розжалобили. Розтаяв лід, що так довго морозив її серце,— вона почала гірко плакати. Пані Ганна хотіла її заспокоювати, та ігуменя припинила:

— Не бороніть їй плакати. Ласка Господня на тому, хто може в горі зі серця виплакатися. Вірте мені.

І коли вже Оленка виплакалася й лише хлипала, мов мала дитина, ігуменя сказала:

— Почнеш, дитино, життя в нас від сповіді. Сестричка проведе тебе до нашої церковці, а там наш старенький о. Евтимій висповідає тебе й повчить, що тобі далі робити.

Оленка розпрощалася з панею Хмельницькою й пішла за сестричкою в церкву.

Обоє Хмельницькі від'їхали до Чигирина.

* * *

Ще кілька разів пані Ганна навідувалася до Оленки, та незабаром сама дуже занедужала й не могла не то виїздити, а й із постелі підвестися. Пробував навідуватися до Оленки й Кричевський. Та йому одного разу ігуменя сказала, що не може дозволити, щоб до монастиря заходили люди мирські та ще й несімейні; на це не дозволяє, мовляв, устав чернечий.

Від того часу Оленка залишалася сама.

Якось раз, на прохання Кричевського, навідав її Богдан.

Оленка за той час дуже змінилася. Була спокійна.

— Як же вам тут живеться? — спитав Богдан.

— Мов у раю, наскільки на землі про рай можна говорити. Нічого мені не хибує, все маю, чого мені треба; поведінка сестер зі мною дійсно сестринська, а ігумені — материнська. А може, мені лише так здається, бо материного тепла в моїм житті я не зазнала. Я вдоволена тим, що маю, і більше нічого мені не треба.

Що робить Стах? Може, забув про мене. Це було б для нього найкраще. Скажіть йому, що я заєдно молюся за його здоровля.

— Не забув. І, здається, ніколи не забуде. Тільки його не пускають сюди, й я не дивуюся: чернечий устав не дозволяє. Він лише числить той час, коли...

Оленка перебила:

— Я гадала, що він забув, як і пані Хмельницька про мене забула.

— Ой, не дивуйтеся моїй нещасливій Ганні. Вона... догоряє...

— Ах! Як же мені її, бідної, жаль! Як би мені хотілося провідати її, послужити їй у цій недузі! Та мені звідсіля не можна поки що рушатись... Поздоровіть її від мене, пане сотнику, будь ласка. Добре наш духовних говорить нам: навчає, що на землі нічого нема тривкого, що все суєта, як дим, розійдеться, пропадуть дорогі оксамити й адамашки — голе тіло залишиться... не дай, Господи, щоб на ньому гріховні струпи показалися. Усе пусте, одно лиш важне: щоб душа наша чиста перед Богом стала — треба лише про царство Боже дбати, ні про що інше...

— Як бачу, наука нашого православного панотця вам до серця припала. Ви жалуєте, що сюди прийшли?

— Ні, я молюся за тих, що мене сюди привезли. Я багато тут навчилася, дуже поправилася, багато пороків, людських пристрастей тут позбулася. Я зовсім не та стала. Позбулася ненависті й бажання

помсти на ворогах. Я їм простила від щирого серця... Не чули ви, пане сотнику, що з моїм батьком?

— Ніхто не знає. Стах казав лишити його в степу. Стах знав, що він у степу пропаде. Та я йому не дивуюсь. Якби так на мене, то я не так би йому зробив — я б на місці казав його повісити!

Оленка зжахнулася:

— Перестаньте, будь ласка. Не годиться в цій святій обителі вимовляти слова ненависті та помсти. Тут Христос панує, Бог любові, котрий, на хресті вмираючи, своїм ворогам простив... Як мені вас усіх жаль, що живете ви на світі, де такі пристрасті порозпаношу-вались, і не маєте сили від них отрястися...

— Годі інакше. Коли б нас люди любили, не кривдили нас, то й ми їм відплачувалися б любов'ю. Та вони не дають спокійному християнському мирові спокійно жити й самі викликають почування ненависті й жадобу помсти. Я вам завидую, що найшли такий певний та безпечний захист, що ви вдоволені...

— Знайте, пане сотнику, що коли б не моя присяга Стахові над могилою моєї матусі, я б і не думала звідсіля відходити. Я б, скінчивши новіціят, у черниці постриглася... Вірте мені, що мені дуже важко буде розставатися з цією святою обителлю, де я найшла заспокоєння і щастя.

— Що ж переказати Стахові?

— Сьогоднішню нашу розмову. Розкажіть все, до одного словечка. Як я його стріну скажу йому те саме.

Сестра, що до тої розмови прислухувалася, дала знак, що час кінчати. Оленка прощалася.

— Може, вам чого треба від нас?

— Спасибі, нічого. Поздоровіть паню Ганну і стареньку Горпину. За їх здоровля я молитися буду. Будьте здорові!

Богдан попросив у сестрички:

— На одно словечко попросіть преподобну ігуменю...

Довелося доволі довго ждати.

— Вибачте, добродійко, що вас турбую. Приношу лепту від пана полковника Кричевського за Оленку Крушвіцьку.

І передав ігумені гаманець із червінцями.

— Це той пан, що з ним Оленка заручена?

— Він.

— А що буде, як Оленка залишиться в нас на все?

— Як така воля Божа, то людина нічого проти цього не вдіє.

* * *

На Україні кипіло, мов у казані. Шляхта гуляла по-свому. В Чигирині не давали козакам і українському народові просвітку. Особливо гуляв пан Чаплін-ський, підстароста чигиринський. Старостою був випещений панич Александер Конєцпольський, що тільки те й знав, що вигідно жити і світа вживати. А Чап-лінський мав ласку у пана старости.

На все це дивився Кричевський, та припинити все це сили не мав. Він теж підлягав старості, не мав перед ким пожалітися, бо його добродій, старий гетьман Станіслав Конєцпольський помер, а місце коронного гетьмана зайняв Микола Потоцький, великий гуляка, що на все це дивився крізь пальці.

Зі смертю Конєцпольського пропав і план короля Владислава. Шляхта, що й так підозрівала короля в якихсь замахах на шляхетську золоту волю, наробила великого крику. Напосілася й на Оссолінського — особливо тоді, коли до Варшави приїхав Хмельницький із козацькими послами.

Чаплінський забрав силою хутір Суботів, Хмельницького ограбував і прогнав, забрав йому його молоду дружину, зараз із нею одружився, а синка його Остапа наказав так бити, що хлопець від того помер. Богдан жалувався перед королем і сенатом. Король висловив йому своє співчуття, в сенаті його висміяли; Чаплінський собі з нього поглузував.

Хмельницького два рази арештували й до льоху кидали. Другого разу допоміг йому визволитись Кричевський. Тоді треба було тікати на Запорожжя, бо не був на Україні безпечний.

На прощання Кричевський мав важну розмову з Хмельницьким:

— Коли ти, Богдане, тепер не підіймеш українського народу на панів, то другої такої нагоди зараз не трапиться, а тоді прокленуть нас грядучі покоління. Коли тобі вдасться рушити Запорожжя, то будь певний, що тут на Україні знайдеш велику поміч.

— Але будуть і вороги,— сказав Хмельницький.— Такий Барабаш, Ілаш, Несторенко певно підуть проти нашого руху.

Кричевський лиш підсміхнувся.

— їх козаки спрячуть перед війною...

Утеча Хмельницького вже вдруге наробила між шляхтою великого галасу й пішла луною по всій Україні.

Козацькі старшини працювали пильно, через своїх агентів, панотців та кобзарів, переказували нишком народові, що з весною Хмельницький рушить із Запорожжя проганяти панів, ксьондзів, жидів із України. Українська православна шляхта теж спочувала Хмельницькому: й їй надоїли вічні переслідування та пониження батьківської віри іга церкви.

Сходилися українці й нараджувалися, що їм робити, як Хмельницький справді прийде.

Пани прочували, що щось робиться. Настановляли шпигунів, найбільше жидів-орендарів та панських економів, а ті пильно підслухували, що люди по корчмах напідпитку говорять, й як стій доносили панові. Пани дуже люто карали підозрілих — калічили їх, і щораз більше калік появлялося на Україні.

Найбільше лютував коронний гетьман Микола По-тоцький. Куди лише проходив зі своїм військом, значив дорогу шибеницями. Він говорив до товаришів гулянок:

— Я кожний бунтарський полумінчик кров'ю заллю, хлопською кров'ю. Краще, щоб ця клята країна пустарем залишилася, ніж як має живити на собі це гадюче неслухняне плем'я, що нашій золотій шляхетській волі загрожує.

Пани були дуже вдоволені.

— З бур'яну треба починати полоти ниву від коріння,— казали пани. — Доки не дістанемо в свої руки того архибунтаря Хмельницького, не будемо спокійно спати. Коли його зробимо нешкідливим, все

заспокоїться і народ повернеться до слухняності, А так ми зриваємо бур'ян згори, а коріння залишаємо ціле. Винищимо народ — а хто буде тоді нам робити на лані?

— Для мене невелика штука,— нахвалявся Потоцький,— післати на Запорожжя певних людей, які приведуть мені Хмельницького в кайданах...

А проте він розписував за той час листи до братів-шляхти, щоб збиралися зі своїми хоругвами під його руку.

Пани послухали.

В цьому вони не бачили для себе ніякої небезпеки. Це ж не війна — це весела забавка, наче полювання. На збунтованих хлопів не треба й шаблі добувати. Досить буде поставити панських псярів із добрими канчуками...

Пани раділи, що трапилася нагода забавитися,— кошти на це мусять знайтися. В кого нема готових грошей, то від чого ж жиди-орендарі? їм можна буде підвищити трохи у орендному чинші, а решту заплатять хлопи-підданці; кінці якось пов'яжуться, а такої нагоди пропустити не можна!

Тим-то кожний магнат вибирався в похід з великою пишнотою. Магнат, що себе шанує, повинен однаково почувати себе — чи дома, чи в поході, в полі. З ним разом вибиралася велика валка ридванів, повозів, бричок, возів великих і малих, із усякою вибагливою потребою. Везли харчі всякого роду, ріжні сма-колики домашні й закордонні, бочки горілок, медів, заграничного вина дорогого. А з цим усім їхала потрібна до цього прислуга: кухарі, паштетники, цукорники, стрільці — полювати дичину, найкращі дівчата хлопців-підданців, попередягані за козачків, надворні співаки та музики, карлики та блазні для панської втіхи. Були

тут і псярі з десятками ріжноманітних собак. Вони з'їздилися до Потоцького не на війну, а на забаву.

В польськім обозі пани бенкетували по-магнат-ському. Переганяли один другого, щоб не дати себе засоромити перед братією-шляхтою. Для магната була б найбільша зневага, коли б його назвали скупердягою.

Музики, танці, бенкети, розпуста. Вино лилось рікою. Ніхто не смів замикати свого гаманця, коли не хотів, щоб ним братія нехтувала.

А перед усьому вів сам гетьман коронний, Микола Потоцький,— перший у пияцтві й розпусті, який навіть не соромився свого рідного сина, котрого держав при собі і вчив перших кроків у воєнній кар'єрі.

Розкішно було вивінуване й військо. Кожний магнат дбав про те, щоб його комунік був кращий за всіх. І кожний панцирний товариш блищав від золота, срібла й дорогих оксамитів.

Коронний гетьман засів зі своїм штабом у Черкасах, польний гетьман Калиновський станув із своїм військом у Каневі.

Вони сильно не любили один одного, один одному ставали впоперек дороги. Обидва чекали, коли окраїнна шляхта з своїми військами поприходить.

Потоцький чванився:

— Я того харциза мушу дістати у свої руки; тоді з живого скажу шкіру здерти.

Вислав на Січ гострий наказ, щоб бунтаря Хмельницького спіймати й до нього привезти. Та Хмельницького тоді вже на Січі не було. Вояки пігнали за ним у Дикі Поля, та вже звідсіль не вернулися.

Хмельницький повернувся на Запорожжя й звідтіля рушив із військом на Україну.

Як сповістили про це Потоцького, він каже:

— Той чоловік хіба з глузду збився: самохіть у пащу льва лізе.

Як стій видав наказ свому війську рушити з Черкас назустріч Хмельницькому. Обидва війська зійшлися, бо й Калиновський рівночасно рушив із Канева. Проти Хмельницького Потоцький післав реєстрових козаків і польських драгунів. Козаки плили Дніпром, а частина їх ішла враз із драгунами берегом.

Перед відходом Потоцький покликав до себе полковника Кричевського, що як польський шляхтич і римської віри чоловік був у великому поважанні в панів. Ніхто й не підозрював, що це він допоміг Хмельницькому втекти.

— Чи вашмосць певний своїх козаків? — спитав гетьман Кричевського, коли той перед ним станув.

— Як себе самого,— відповів Кричевський.

— Мені доносили, що вашмосць занадто фратер-нізуєш з козаками.

— Це слово трохи зашироке, ваша милосте. Я держу їх у військовому ригорі, але й не дам нікому зробити кривди. За мною підуть вони в огонь і в воду. Це вони доказали в усіх моїх походах на татар.

— Як так, то наказую вашмосці йти зі своїм полком попереду того війська, що піде суходолом. Старайся через своїх певних емісарів перемовити козаків Хмельницького, щоб його покинули та до нас приставали, тоді можуть бути певні, що їм вибачу та ласку виявлю.

Дніпром попливуть наші певні старшини Барабаш, Ілаш та Нестеренко. Вони теж таку саму роботу робитимуть.

Кричевський вклонився й вийшов. Наказ гетьмана був йому дуже на руку. Йому треба було першому стрінутися з Хмельницьким, заки інші надійдуть.

* * *

Стрінувся він із ним біля Кам'яного Затону — і з усім своїм полком як стій перейшов на бік Хмельницького. За його прикладом пішли й драгуни, що складалися виключно з українців, попереодяганих на німецький лад.

Таким побитом воєнні сили Хмельницького дуже змоглися, й йому тепер безпечніше було стрінутися з гетьманським військом.

Стріча Кричевського з Хмельницьким відбувалася на очах усього війська. Вони обнялися один із одним.

— Досі я тобі давав накази як сотникові мойого полку,— сказав Кричевський,— а тепер іду як твій полковник під твої накази, мойого гетьмана.

— А я ніколи не перестану слухати твоєї розумної ради,— відповів Богдан.— Обидва ми служимо тій самій отчизні — Україні.

А з тими ватажками, на котрих гетьман Потоцький так дуже покладався, сталося те, що якось був віщував Кричевський Хмельницькому: козаки, пливучи Дніпром і переходячи до Хмельницького, всіх їх поперебивали й покидали в воду.

Війна пішла відомим в історії шляхом. Минулися Жовті Води, Корсунь, Пилявці, облога Львова та За-мостя, поворот на Україну...

Та не у всьому слухав Хмельницький свого друга та кума, хоч йому це біля Кам'яного Затону обіцяв.

Радив Кричевський добувати Львів і звідтіля починати весняний похід углибину Польщі. За думкою Кричевського йшло кілька полковників і сам хан татарський.

Хмельницький відмовлявся: він, мовляв, не проти короля воює, а проти магнатів-короленят,— а їх у Львові вже нема.

Кричевськицй доказував, що Хмельницький колись цього жалуватиме: не вихіснував нагоди — станув посеред дороги; а легше доконати розбитого ворога, ніж тоді, коли він по розгромі збере свої сили... Хмельницький своє думав. Узяв із львівських міщан окуп і подався на Замостя. Кричевський був проти цього походу, та при інших не виявляв своїх думок. Не хотів доливати оливи до вогню, бо старшина козацька не скрива-ла своєї нехоті проти таких гетьманських розпорядків.

Коли були самі, Кричевський відізвався:

— Чому ти, Богдане, задумав іти на Замостя? Гадаєш, там тебе Ярема чекатиме?

— Я знаю, його давно вже там нема. Але я маю інші до того причини. Чернь мені понад голову виростає. Це дуже небезпечний елемент. Хай собі трохи на твердих мурах Замостя при штурмах зуби понадломлює.

— На мою думку, це найкращий партизанський матеріял у такій війні, як наша. Пусти їх загонами на Польщу — вони зроблять те саме, що на Україні зробили, а ми прийдемо на готове.

— Не можу цього зробити. Я боюся за простий народ...

— Цього найменше треба бо ітися. Я міркую, що польський хлоп не менше гнічений магнатами, ніж український. Але український мужик має своє притул ище на Диких Полях, а польському хлопові хіба до неба втікати. Коли наші загони покажуться в Польщі, то польський хлоп повстане проти своїх гнобителів і буде страшніший для панів, як український мужик. А хлопи між собою порозуміються, хоч ріжними мовами говорять. Єднає їх соціяльна неволя... Хіба ти не знаєш, якого бешкету наробив панам у Польщі полковник Тиша, показавшись там зі своїми загонами? А Височан на Покутті розпоряджає п'ятнадцятьтисяч-ною армією! Чували ми і про повстання Напєрського, а це ж у корінній Польщі! Хіба ж тобі мало цих доказів на те, що в Польщі аж кипить проти панів-магнатів? Аби роздути ті іскорки, що жевріють,— і спалахне вогонь^ у якому згорять уся шляхта зі своєю воль-ністю. Аж тоді ми осягнемо свою мету — матимемо сильного самодержавного короля, і Україна стоятиме обіч Польщі, як рівна з рівною. Міркую, що в Польщі легша буде для нас справа, ніж була там, на Україні. Таж у нас тепер тристатисячна армія! Там ми мали проти себе вишколеного й добре озброєного вояка, тут ми тепер не маємо проти себе ні одного...

— Та хіба те, що ми маємо,— військо? Згадай Пи-лявці! Коли б я був у час не довідався, то хтозна, чи не була б мене стрінула доля Наливайка... І тілько ми були б осягли після пилявецької перемоги, якби не лакомство та брак дисципліни в нашої черні! До грабунків та до їжі ротів доволі, та я думаю, що чернь — то куля при нозі...

— Ти б, Богдане, собі черні не дуже легковажив: вона ж із народу. Є між нею і наживники, що позбігалися для грабунків, але й є люди гарні — за ними ж стоять міліони, ті, що дома залишились. Не дай Господи, щоб народ почав про тебе погано думати...

— Я мав іще інші причини, щоб тепер у Польщу не заганятися. Незабаром має бути вибір короля. Є кілька кандидатів, а буде той, за кого козацтво свій голос подасть. Я хочу вичекати тої хвилини, щоб пани у Варшаві побачили, що над ними звисає мій твердий кулак.

— Знаю я цих кандидатів. Та не знаю, котрий тобі буде по серцю.

— Я стою за Яна Казимира. Кричевський цього не сподівався.

— Тн ж листувався з Ракоцієм семигородським,— сказав він.

— Яз усіма листувався. Хто дасть більше для України...

— Хто більше обіцяє — бо перед елекцією ніхто нічого не дасть, бо не може. Справа в тому, хто чесніше дотримає слова.

— Ян Казимир обіцяв дуже багато. Маю на письмі запевнення, його мені від самого Яна Казимира привіз потай шляхтич Юрко Немирич.

— Вірю, що він найбільше обіцяв, але чи дасть він що? Не забувай, що це єзуїтський вихованець, як і батько його, покійний Жигмонт. До тот він кардинал. Зачуваю, що Папа Римський звільнив його з духовного стану, що він хоче женитися з удовою по покійному Владиславі... Такі люди, що не додержали обі-ту Богові, не дотримають обітниці людям, ще й до того схизматикам...

— Хто ж, на твою думку, був би кращий?

— Міркую — Ракоцій. Він іновірець — не буде душити православної віри. І не дасться так обплутати себе пактами, як Ян Казимир. З ним можна перевести, щоб на польському престолі засідав король, не залежний від магнатів.

— Не забувай, що Ракоцій — ставленик Туреччини.

— Знаю. Та коли б ми від Польщі були безпечні, коли б ми творили одно діло, як рівні з рівними, тоді нам ні Туреччина, ні Татарщина не були б страшні...

Хмельницький пішов під Замостя, хоч знав, що його не візьме...

* * *

Неначе ті хвилі при відпливі моря, відпливали козацькі й татарські війська з-під Замостя після за-ключення миру, з котрого військо не було вдоволене.

Козацтво говорило між собою:

— Ми кривавились, а нічого нам не дісталося...

Та тепер стан козацького війська був далеко гірший, як тоді під Львовом. Замостя було не якою-будь твердинею, а добре озброєною. Командував у За-мості не якийсь там бургомістер Гросваєр із цехами, а вишколений у ріжних війнах вояк під командою досвідченого німця Вайгера. У Львові вже починали їсти конятину, в Замості було всякої поживи доволі. На додаток, в козацькому війську прокинулась червінка... Треба було чимдуж повертатися на Україну. Та й татар треба було пильнувати, щоб, вертаючися до Криму, не грабували українських земель.

Поворот тривав доволі довго.

З початком року 1649 відбувся врочистий в'їзд Хмельницького до золотоверхого Києва.

* * *

Хмельницький наставив Кричевського полковником найкращого, першого Київського полку.

Вернувшися з походу, Кричевський насамперед сповнив свій задушевний намір: повернув до віри своїх дідів та прадідів, закинувши своє хресне ймення Станислава й прийнявши ім'я Михайла. Опісля взявся запопадливо впорядковувати свій полк.

Аж тепер вирішив відвідати Оленку. Тепер прийшов час, коли обоє можуть сповнити своє задушевне бажання, подружитися. Тепер ніхто не посміє заборонити йому зайти до монастиря. Коли ж би забороняли, він звернеться до митрополита.

Але цього зовсім не було треба. До монастиря його зараз впустили. Кричевський помітив, що від часу, коли тут був уостаннє, нічого не змінилося. Здавалося, що вся ця чернеча обстанова стоїть, закам'яніла на місці, мов зачарована, що така вона залишиться навіки.

Не довго довелося йому ждати тої, котру собі бажав так гаряче бачити. Та хоч як короткий це був час, серце в грудях товклося в нього важким молотом, кров у жилах блискавкою гналася, за горло давило, дух захоплювало. Даремне змагання всею силою запанувати над собою, заспокоїтися. Такого схвилювання не було в нього тоді, коли йшов на ворожі кулі.

Відчинилися двері, ввійшла молода черниця.

Кричевський думав, що це ігуменя. Підступив до неї й на привітання хотів поцілувати в руку.

— Чи я справді так дуже змінилася, що ти не можеш мене пізнати, Стаху? — заговорила лагідно, з усмішкою в обличчі Оленка.

Кричевський стрепенувся. Довго дивився в її лице, що тепер зарожевіло, мов та рання зоря.

— Оленко, дорога Оленко... Ти наче... І не стало йому слів договорити.

Вона на привітання простягла до нього обидві руки.

— Я справді не та стала від того часу, як ми востаннє бачилися, мій дорогий Стаху. Всі мої турботи залишилися за воротами тої святої обителі. Я тут найшла заспокоєння душі, сюди не мають приступу людські пристрасті гніву та жадоба помсти. Я тут можу за своїх ворогів молитися. І за тебе, мій дорогий Стаху, йдуть мої молитви до Того, що всім світом орудує й без волі якого ні волосинка нікому з голови не впаде. Коли б ти, Стаху, знав теперішній стан моєї душі, ти б мені позавидував. Всі ви там, на світі, не маєте зрозуміння того, де може людина знайти на землі правдиве щастя.

Оленка замовкла. Обоє стояли довго одне проти одного, держачись за руки. В їх очах блищали сльози.

— Ти правду сказала, Оленко. Годі всім нам мріяти про таке щастя. Перед нами стоїть тепер велике завдання — визволити Україну з-під панської кормиги, а воно ще й до половини не виконане...

— До нашої обителі доходили радісні вістки про ваші подвиги. Видно. Бог вам благословив. Та коли, як кажеш, завдання далеко ще не закінчене — кінчайте діло, що почали так славно. Від посестер, що приходили сюди зі світу, я наслухалася багато про знущання панів над християнським миром. Не повірила б я таким страхіттям, та сама бачила те в Вибра-нівці.

Вона важко зітхнула, а потім додала:

— Добре ти зробив, Стаху, що не пішов з панами, а станув на боці козацтва. Я дуже рада. Знати тобі, що я вже православна. Я полюбила всім серцем народ український і його віру благочестиву... А ти, Стаху?

— Я повернувся до віри батьків моїх. Поки не приїхав на Україну, я жив у чужому гнізді. Мене там і виховали, і тим хлібом вигодували. І коли б сюди був не прийшов, не було б мені кому відкрити очей на правдивий стан, не була б моя душа пробудилася...

І Кричевський розповів, як коронний гетьман Станіслав Конєцпольський нагадав йому про його рід, про прадідів, що хрестили себе Федьками та Грицьками, і про те саме говорив йому теперішній гетьман України Богдан Хмельницький, як він багато над цим думав, багато ночей не спав, як його гризло сумління, як він, наче той освоєний вовк, ішов із ворогами свойого народу на свій народ, як рішився кривду, заподіяну сво-йому народові, направити і станув на боці покривджених, як він здавна поклав собі вернутися до віри батьків, та не робив цього не з боязні за себе, а в тому переконанні, що більше доброго зробить для України польський шляхтич Станислав Кшичевський, ніж православний козак Михайло Кричевський. але ж тепер уже він православний: уже не Станислав, а Михайло...

Оленка слухала пильно, а її обличчя горіло радістю. Вона обняла Михайла і кріп ко поцілувала.

— Яка я рада з того, яка щаслива, що наші душі зійшлися на шляху одної думки, одного бажання — щастя й долі для нашого пригнобленого краю.

— Оленко моя дорога, коли ж мені сподіватися, що сповниться наше задушевне бажання? Коли ж ми повінчаємося? Оленочко, я ж тебе не звільнив від твоєї присяги там, у Вибранівці, над могилою матері. Маючи це на пам'яті, я все і всюди поводився так, щоб ти, моя єдина, не потребувала за мене соромитися...

Оленка задумалася на хвилину і сказала:

— Я своєї присяги не завертаю. Але ж, дорогий мій, тепер не час на це. Поки наша Україна не визволиться, поки завдання її визволення не докінчене, нам годі про наше особисте щастя думати. Подумай, яка б була роздвоєна твоя душа, коли б її полонило й наше домашнє життя, й турбота про народну справу. Розваж це добре. Залишім нашу справу на пізніше. Коли щастя України завершиться нашим щастям, тоді воно буде повне. Відкладім це на пізніше. Я без твоєї згоди в черниці не пострижуся, але ж хочу тут залишитись аж до слушного часу. Тут мені найкраще за Україну й за наше щастя молитися. Та й куди мені подітися? Нема ж у мене ні дому, ні роду. А пані Ганна вже не живе.

Оленка хотіла, очевидячки, звернути розмову на іншу тему, бо відразу спитала:

— А як Богдан живе зі своєю другою дружиною? Кричевський махнув рукою.

— Це далеко не те. Покійної пані Ганни ніхто не заступить. Та й не заступить її така, що коли Богдан опинився у скрутному становищі, на один кив пальця його смертельного ворога покинула його й одружилася з Чаплинським.

— Мені дивно,— сказала Оленка,— що Богдан її вибачив.

— Тепер не такі чудасії творяться на світі! Я вже нічому не дивуюся... Але вернімось до нашої справи. Ти, Оленочко, розумніше говориш, ніж не один старий та досвідчений чоловік. Кажеш, треба особисту справу відкласти на пізніше — добре, моя єдина. Залишайся ще тут і молись за нас, грішних, молись за Україну, а я йду її визволяти... А коли б мені судилося полягти в цій великій війні, то ти вільна. Тільки одного в тебе прошу: молись за мою душу...

У Кричевського тремтів голос, на оці блисла сльоза. Розпрощалися, мов брат із сестрою. Вона вийшла. Кричевський забажав іще побачитися з ігуменею.

— Чи уже Оленка жалувалася на нас? — спитала ігуменя, привітавшися.

— Чи жалувалася!? Вона всіх вас і ту святу обитель просто обожає. Я її не пізнав: так вона тут змінилася!

— Дуже змінилася,— сказала ігуменя.— Вона — прегарний зразок для сожительниць цієї обителі. Шкода її до мирського життя, повного диявольських пристрастей, облуди та гріха. Та я її ні намовляю, ні відмовляю. Як її святий Дух напутить, так і буде.

— Уважаю за обов'язок подякувати вам щиро, що так заопікувалися бідною сиротою. Та щоб вона не була для вас тягарем, то ось моя лепта на потреби монастиря.

І поклав перед ігуменею на столі доволі важкий гаманець із червінцями.

— Про нас дбає і сам ясновельможний, платить правильно на удержання Оленки. Вам, пане полковнику, за цей дар моя щира подяка від монастиря.

Кричевський попрощався й вийшов.

Коли він опісля розповів Хмельницькому свою розмову з Оленкою, Богдан сказав:

— Твоя Оленка розумніша, як я собі уявляв. Вона добре порадила. В такий час не пора дружитися. Твоє життя так часто перериватимуть

публічні справи, що подружжя втратило б для тебе всяку насолоду,— особливо я не можу без тебе обійтися. Твоя рада для мене — закон.

Кричевський поглянув на гетьмана великими очима.

Хмельницький одвернув обличчя, наче б чогось соромився, а далі сказав:

— Ви, старшини, не хочете мене розуміти, чому я нераз не так роблю, як ви б хотіли. Подумай, кілько в мене ворогів! Я ж мушу кожний свій крок докладно обдумати, з усіх боків забезпечитися, бо коли б мені раз нога поховзнулася, тоді все на мене накинеться, мов те гайворонння на стерво. От тепер зрадливі татари мене покидають. Кажуть, що з наказу султана. Та я в це не вірю. Про це пани постаралися, добре заплативши їм. Бачать, що в чистому полі зі мною не йде, то беруться на хитрощі. Ще хтозна, що і з Литвою буде... Пише мені люб'язні листи литовський гетьман, князь Януш Радивіл, та чи можна їм вірити? Я знаю, на Литві нема єдності між литовською шляхтою: одні стоять твердо на Люблінській унії, другим — білорусам — залежить на православній церкві,— вони її хотять забезпечити перед унією, треті хотіли б покористуватися нашою війною й відірватися від Польщі. А в усіх одна думка: щоб мужик з-під їх ярма не вирвався — і тим-то всі три партії злучаться, коли зміркують, що білоруський та литовський хлоп піде слідами українського мужика. Ти знаєш: exempla trahunt. Того-то я боюсь, щоб литовське військо не злучилося з польським.

Такі приятельські розмови велись дуже часто між ними. Із них гетьман мав нагоду впевнитися, що нема в нього щирішого друга за Кричевського та, що не має Україна щирішого за нього сина...

Кричевський усею душею пристав до повстання. За його великий розум і воєнний хист цінувало його дуже високо козацтво. І не раз, і не два доводилось своєю повагою й розумом прохолоджувати й заспокоювати гарячі голови козацькі.

До Чигирина почали приїздити посли сусідніх держав: з Туреччини, з Семигороду, з Молдавії та Волощини, приходили й післанці з листами від кн(язя) Ра-дивіла.

— Тепер танцюють коло мене! — говорив гетьман. * * *

Тим часом з Польщі почали приходити недобрі вісті, що король Ян Казимир ладить до походу на Україну велике військо. Тепер усі переконалися, що присилання польських послів до гетьмана мало за мету приспати увагу Хмельницького та проволікти розправу, поки Польща не буде готова зі своїми збройоннями.

Гетьман рішився польського війська на Україну не пустити. Він узявся за випробуваний спосіб: розпустив скрізь по Україні та галицькій землі загони збунтованого селянства з партизанськими полковниками. Виправляючи їх, наказав на даний знак збиратися біля Костянтинова і ждати дальших наказів. Біля себе затримав добірні козацькі полки, з котрими мав іти назустріч польському війську.

Поперед ішов Кричевський із своїм славним Київським полком.

Через своїх звідунів довідався він, що з польським військом іде Ярема Вишневецький, котрого на Задніпров'ї народ називав лютим катом. Бо й справді, ніхто з окраїнних панів-магнатів не пролив тільки української крові на Задніпров'ї, що пан князь Ярема. Тут, під Костянтиновом, мали помірятися воєнним хистом і силами два шляхтичі: Ярема, що покинув своє рідне гніздо, і Кричевський, що до нього навернувся.

Та не з однаким почуванням йшли ті два шляхтичі один проти одного до бою. Ярема йшов як месник — хотів усю Україну затопити в її власній крові. Через повстання він утратив своє розлоге королівство на Задніпров'ї. Йому не давала спокою думка, що там, у його пишних палатах у Лубнах, розвертається тепер його підданча голота, котру він

одним кивком пальця четвертував, вішав, на кіл настромлював без ніякої відповідальності ні перед ким.

Кричевський ішов перешкодити ворогові вступити на свою щойно віднайдену батьківщину, охоронити її від неминучої затрати,— йшов із сильною вірою, що робить добре діло, за яке не треба йому соромитися ні перед ким, а вже найменше — перед своєю совістю.

Князь Ярема любив воювати зі слабшим — щоб його розгромити й любуватися перемогою; в бій із сильнішим та меткішим противником собі не заходив. Такої тактики держався й тепер. Знаючи, що матиме діло з Кричевським, думав заскочити противника несподівано. Бо ж нагальним наскоком збентежений ворог тратить половину своєї боєвої вартості.

Кричевському гетьман доручив зачепити ворога там, де його стріне. Польські війська зайняли Меджи-боже. Коли Кричевський про це довідався, подався просто туди.

Але поляки не мали наміру вдаватися в бій і повернули під Костянтинів, де мало зібратися все польське військо. Прийшов туди й князь Ярема зі своїм військом. Та' він не злучився з іншими військами, а стояв осторонь. Не знаючи нічого певного, звідки козацьке військо може надійти, він станув саме на шляху, кудою прямував зі своїм полком Кричевський. Вступатися йому з дороги було запізно: Ярема мусив ставати до бою.

Кричевський вдарив на нього з такою силою, що розбив його зовсім. Князь, не турбуючись долею інших частин польського війська, позбирав своїх і потяг просто на Збараж. А польське військо, довідавшися про розгром Яреми, і не пробувало ставати до бою, а подалося за Вишневецьким.

Польські мемуаристи записали, що на вістку про розгром Яреми у польському війську настала паніка, як минулого року під Пилявцями. З бідою вождям повелося вдержати лад при відході під Збараж.

Перемога Кричевського над Вишневецьким, якого в Польщі вважали за найкращого вождя, піднесла славу Кричевського й між козацтвом, і серед поляків.

* * *

Вістка про польсько-козацьку війну пішла могутнім гомоном не лише по Україні, а й по сумежних із Україною землях. Скрізь душений панами народ забажав волі, скрізь підносив голову. Так було воно й на Білорусі. А де тільки такий рух проявився, туди поспішали козаки з допомогою й займали пограничні міста й містечка. Населення козаків радо приймало, впускало їх до міста.

Так зайняли козаки Мозир.

Хмельницький довідався, що литовці збираються це місто від козаків відібрати. Він післав на підмогу Мозирові сотника Михненка з частиною війська.

Коли литовці прийшли й зажадали від міста, щоб здалося, міщани не послухали, а під отаманован-

ням якогось місцевого лимаря, з допомогою козаків Михненка ставили литовцям завзятий опір.

Та встоятися було годі. Литовці місто здобули й тяжко на мешканцях помстилися. Князь Радивіл, гетьман литовського війська, казав вирізати мешканців упень, не щадячи ні старого, ні малого. Михненкові, що попав у полон, казав відрубати голову.

Радивіл був ворог короля Яна Казимира. Не тільки перед вибором короля був йому противний і стояв за семигородським князем Ракоцієм, але й після вибору накладав із Ракоцієм та Хмельницьким, щоб Я на Казимира скинути і Ракоція на польському столі посадити. Умова була така, що коли Хмельницький польське військо переможе, Ракоцій зі своїм військом має впасти до Польщі, а Радивіл уже йому поможе Польщу опанувати й вибраного короля прогнати.

Це було ще до перемоги Кричевського під Костян-тиновом. Тоді пощастило полякам у кількох менших боях побити козаків. Зараз про це понеслася чутка по світі. Радивілові здавалося, що зірка Хмельницького починає пригасати — пора завернути з протико-ролівського шляху, бо коли король переможе козаків, то, певно, йому не подарує, й він поплатиться своєю шкірою. І ось саме трапилася нагода виявити свою вірність королеві. Заплатили за неї бідні мешканці Мозира своїм життям. Радивіл про це не забув повідомити короля й дочекався від нього признання. Досі він не мішався до спору між козаками й панами.

Король Ян Казимир використав цю подію і доручив Радивілові йти на Україну, зайняти Київ і звідсіль заатакувати Хмельницького іззаду.

Вістка про долю Мозира пішла луною по всій Білорусі, й коли литовське військо зблизилося під Бобруйськ, міщани зараз здалися. Тільки жмінка запорожців, що стояли тут залогою, не хотіла здатися. Ціле місто було вже в руках литовців. Козаки замкнулися в одній дерев'яній башті і звідсіля відбивалися від литовців. Та довго це не могло тривати.

— Що ж нам, братіки, тепер робити? — говорили між собою козаки.— Довго ми не встоїмось проти такої сили. Нам ні води, ні харчів не стане. Або доведеться здатися, або всі згинемо... Тільки коли здамося, то всі погинемо на палях...

— То гиньмо краще всі відразу! — сказав один запорожець.— Тоді й пити нам не схочеться. Підпалім цю дерев'яну башту, та й буде нам усім кінець відразу.

— Добре кажеш, товаришу! — сказали козаки.— На палі треба вмирати годинами, а тут за хвилинку буде терпінням край.

Загорілася дерев'яна башта — горіла, мов той смолоскип, а в ній жмінка запорозьких лицарів гинула доброхіть. Ні один із пожежі не вискочив...

* * *

Коли після перемоги під Костянтиновом Кричевський стрінувся з Хмельницьким, гетьман сказав:

— Сталося, чого я так дуже побоювався. Литовське військо з. кн(язем) Янушем Радивілом іде на Київ, щоб нам у вирішній хвилині ножем у спину штовхнути. Ти знаєш, які облесні листи писав до нас Радивіл. Божився на свою приязнь із нами, вказував на спільність наших інтересів супроти Польщі. Тепер нас ізрадив, і коли б не те, що ми рано про це довідались, був би нас у Києві застукав.

— Ніколи ми не давали віри магнатським словам про приязнь. А король? Які обіцянки виписував тобі перед елекцією, а тепер іде на нас військом. Та шкода про це й говорити! Тепер наша небезпека від Литви для нас більша, як від Польщі. Нічого нам не залишається, як піти чимдуж із військом на Радивіла й повести оборонну боротьбу на життя та смерть.

— Твоя правда, Михайле! І те правда, що тільки ти один зможеш повести військо на Радивіла. Тебе я настановляю наказним на Білорусь. Правда, ти не знаєш добре терену, але ж зате ти матимеш за собою симпатію місцевого населення. Чернь, почувши за собою козацьку силу,

рушить на панів і буде козакам помагати. Поява козаків на Білій Русі буде знаком, щоб народ рушився. А втім, ти порозсилай універсали, щоб народ до тебе горнувся.

— Кілько війська даси мені під мою руку?

— Тридцять тисяч.

— А гармат?

— Небагато. Хіба що пізніше підішлю тобі з підмогою. Мені важкі гармати потрібні на поляків. Не без того, що треба їх буде облягати. А тобі й незручно йти із важкими гарматами в такому болотнистому терені. Отож, мій друже, попрощаємося, бо обом нам спішно: мені — на поляків, тобі — на литовців. Хай нам Бог помагає!

Обидва гетьмани обнялися й розійшлись.

* * *

Кричевський від'їхав з-під Костянтинова в Київ упорядкувати свій похід. Треба було поспішати, бо з Білої Русі надходили дуже тривожні вістки.

Радивіл ішов на Київ трьома шляхами. Його військо було переважно наймане з німців, шведів, угрів — вояки вишколені у різних боях, під гарними фаховими офіцерами, яких пізнала мало не вся Європа.

Кричевський довідався, що це військо, йдучи вперед, розбиває по дорозі дрібні козацькі частини, які заздалегідь повисилав туди Хмельницький, щоб спинити ворога. Роздумуючи над своїм завданням, він бачив, що справа не буде легка і що в чистому полі Ради-вілові ради не дасть, не переборе його. Треба було вжити воєнних хитрощів. Хоч не переборе, то треба зробити його не здібним до дальшого походу. На це

треба посвятити себе самого. Передчував, що з цього походу йому не вернутися.

А з Білої Русі доходили вісті щораз страшніші. Два Радивілові офіцери, Гонсевський і Денгоф, розбили в пух полковника Іллю Голот, якого Хмельницький вислав на Білу Русь. Заскочили його під Жагелем саме тоді, як він почував себе безпечним і багато селян, що до нього попристававали, порозпускав додому. На місце Голоти Хмельницький вислав молодого, енергійного й відважного полковника Стецька Подобайла. Подобайло зайняв відразу головну переправу коло Лоєва — там, де річка Сож уливається в Дніпро,— спалив місто й тут окопався. Радивілові треба було тільки розбити Подобайла — і дорога на Київ була вільна.

* * *

Наладнавши свій похід на Білу Русь, Кричевський мав іще зробити одну тяжку для нього річ — попрощатися з Оленкою.

Оленка зраділа, побачивши його в розмовниці.

— Дожидала я тебе, Стаху, хоч і знала, що ти далеко від мене, й не зараз сподівалася тебе побачити. Наші війська пішли на панів, а ти не з ними?

— Ні, Оленко, мені припало інше завдання.

— Отже, Україна ще не вільна, ще війна не скінчилася?

— Ще ні, і не зараз скінчиться...

Він помітив, що ті слова Оленку дуже засмутили, тим-то хотів звести розмову на іншу тему.

— Як тобі живеться, Оленко?

— Добре. Сказати б, у раю, коли на землі може бути рай. Одна ще тільки думка мене мучить, мов те терня у здоровому тілі: що буде з нашою бідною Україною? Так багато крові ллється...

— І ще чимало проллється. Тепер наше становище гірше, ніж було спершу.

— Твої слова непокоять мене,— обізвалась Оленка.— По таких славних перемогах...

— Це правда, але ж ті славні перемоги треба було згаряча використати. Не можу тобі всього казати. Може, й моєї вини тут чимало. Та я за чим іншим сюди прийшов. Знати тобі, Оленко, треба, що на нас насувається чорна хмара з півночі. Зрадницький литовський гетьман Радивіл іде на нас із литовським військом, щоб зайняти Київ і встромити нам ніж у спину. Мені припало важке завдання спинити той похід.

— Я рада, що воно тобі припало. Вірю, що мій дорогий Стах, мій вимріяний лицар, його виконає.

Вона стиснула його руку.

— Дай Боже, щоб це твоє передчуття здійснилося, та я надії не маю. Я прочуваю свій кінець там, на білоруських багнищах. Тим-то прийшов попрощатися з тобою... навіки. Бачу я, моя дорога Оленко, що не судилося нам жити в парі. Я звільняю тебе від присяги. Хай тебе Господь у всіх твоїх задумах і починах благословить...

Йому затремтів голос. Із очей покапали сльози. Оленка поблідла. В неї почали труситися руки. Кричевському стало сердеги жаль. Він хотів її розважити.

— Оленко, ти не так мене зрозуміла. Я лише на той випадок звільнив тебе від присяги, коли б я в цьому поході наклав головою. Тоді ти мала б свобідну волю полюбити іншого й вийти по свойому серцю заміж.

— Як ти, Стаху, міг собі щось подібне подумати!— сказала Оленка з докором.— Я мала б виходити заміж за іншого!? Сама така думка з твоїх уст мене страшенно болить, Стаху. Цього я не сподівалася... Та я вже тепер саме вирішила, як воно має бути. Я приймаю те, що ти звільнив мене від присяги. Тепер я можу хоч і зараз постригтися в черниці й ніколи поза поріг цієї святої обителі не вийду. Залишусь тут до смерті й буду молитися за щастя України й за тебе, Стаху мій дорогий.

Вона обняла його й повисла на його шиї. Обоє плакали.

Потім вона вийшла прожогом, не оглядаючись. Кричевський не відривав від неї очей, поки за нею двері не замкнулися.

З Києва Кричевський вивів лише десять тисяч кінного війська зі свого київського полку. По дорозі мав доповнити свої сили, забираючи зі собою козаків, порозкиданих на постоях у пограничних містах та містечках. До нього мали пристати недобитки Голоти та полк Подобайла, що його гетьман післав був заздалегідь на Білу Русь.

Післав до Хмельницького листа, що йому потрібна артилерія й підмога в людях, що самою легкою козацькою кіннотою Річиці взяти не зможе.

Гетьман відповів, що поки що нічим йому помогти не може. Він саме облягає панів у Збаражі і, певно, місто здобуде. Як тільки тут покінчить, зараз пришле йому в підмогу тридцять тисяч козаків і тілько само татар, пришле і гармати. Гетьманів лист кінчався словами: "Поки що, дорогий Михаиле, рятуй Україну всіма силами!"

Кричевський почав переправу через Прип'ять. Одній частині наказав зачепити Радивіла з півдня. Маневрував так, щоб Радивілові могло здаватися., немов козаки наступати будуть із півдня.

Радивіл порозсилав на всі сторони роз'їзди, та вони в переважливій частині не верталися. їх козаки розбивали.

Нарешті йому донесено, що козаки вже переправилися через Прип'ять і йдуть усею силою на Річицю. Треба було план змінити та боронити Річицю. Бо коли б вона попала в руки Кричевському, тоді всі Ради-вілові плани валилися. Коли б пропала Річиця, то пропадали б усі воєнні припаси. Він вислав як стій велику частину свого війська обороняти головний обоз. З рештою війська став на місці під Лоєвом і почав нашвидку окопуватися.

Кричевський лише того ждав, коли литовське військо розділиться. Він поклав собі зараз уночі заата-кувати Радивіла. Вислав до Подобайла наказ, щоб найближчої ночі зачепив Радивіла й поспішав до нього з підмогою.

Та тепер стрінув Кричевський таку перешкоду, якої досі ніколи не зазнав. Старшина заявила йому волю всього війська, що даремний труд кривавитися, коли всі знають, що Радивілові ради не дадуть. Краще його не зачіпати — відступити й вернутися додому, а то всі загинуть без ніякої користі для України...

Цієї заяви Кричевський більше налякався, ніж усієї Литви. Це вказувало на знехтування військової дисципліни. Досі козаки йшли за ним без застереження...

Кричевський пояснив, що незабаром прийде їм підмога від Хмельницького: тридцять тисяч козаків і тільки само татар; повідомив, що Хмельницький під Збаражем замкнув поляків і ось-ось примусить їх

здатися, бо там нема харчів. А у Збаражі замкнувся Ярема — найбільший ворог України, спричинник цієї великої війни...

— Хто ще знає, як воно буде з тією підмогою,— завважив один старшина,— і коли вона надійде. А тим часом ми погинемо, як руді миші. Краще буде, коли завернемось,— литовці навіть не будуть знати, коли.

Тоді Кричевський звернувся до війська:

— Браття козаки! Невже ж ви хочете покинути мене, не зробивши дце нічого? Хочете вподобитися панам-магнатам під Пилявцями. Не дивувався б я, коли б мав під рукою нездисципліновану чернь, що тільки на грабунки ласа. Але мені було б дивно, якби моє козацьке військо могло тільки подумати собі щось таке, що мені ваші старшини саме сказали! Ви хотіли б під Лоєвим уладити українські Пилявці!? Браття, козаки! Вся Україна покладається на вас, від вас порятунку чекає! Ви, товариші славного першого Київського полку, хочете уступитися без бою? А що ж тоді буде з іншими полками, котрим з вами не рівнятися!? Послухайте мойого голосу: не дайте себе осоромити перед усею Україною. Вдармо'тепер на ворога, поки він розділив свої сили. Коли його переборем — перемога буде за нами!

Слова його били по козачому сумлінню, мов молотом.

— Не покинемо тебе, батьку! Ми готові тут ураз із тобою голови наші покласти за Україну! Краще смерть, ніж неслава!

* * *

Радивіл стояв із своїм військом за болотом і ставком. Туди вела лише одна гребля. При її кінці стояв спалений млин. Треба було стати паном греблі. Хто б цього доконав — міг числити на перемогу.

Радивіл поставив пильнувати греблі угорських піхотинців. Козаки на греблю пустилися на конях. Угри привітали їх мушкетним вогнем.

Перші ряди повалилися з коней. Та це нічого не помогло. Наступні ряди вдарили тараном на піхоту — й уже не дали їй часу нарихтувати мушкетів. Гребля залишилася в козацьких руках.

Тепер Кричевський наказав своєму лівому крилу околити праве вороже крило. Щастя почало схилятися на бік козаків. Радивіл побачив, що не встоїть;

коли козаки встигнуть здушити його ліве крило, то все пропало. Він дав наказ уступати до Річиці й там оборонятися.

Радивіл слав сотні за сотнями чужинних полків, та всі по великих утратах мусили уступати. Наступ тривав до ночі. Відкладено його до другого дня зранку.

Прийшов той ранок. Подобайло не приходив. Йому не дали знати, що Кричевський не буде чекати до ночі, а мусить розпочати бій удень. Військова дисципліна в козацькому війську віджила наново. Тепер ніхто не посмів уже зробити що-небудь без дозволу наказного гетьмана.

Прийшла депутація до Кричевського, чи не можна виходити з обозу, бо справа неминуче пропаща.

Кричевський зустрінув депутацію дуже ввічливо. В його голосі не чути було нотки військового наказу. Говорив ніжно, неначе почував себе винуватим перед громадою за те, що сталося.

Він зараз із початком битви дістав рану в око. Перев'язувати рану не було часу. Перед козацтвом, щоб його не збентежити, він ховався зі своєю раною.

— Не тільки дозволяю, але й наказую користати із темної ночі. Тепер хіба сліпий не бачить, що для нас вороття нема... А ви, коли вийдете із цієї халепи й будете живі, послужите ще Україні. Справа наша не пропала. Наша робота не була даремна. Литовці йшли на Київ, щоб скочити нашому гетьманові на спину. Ми, правда, їх не перемогли, не розбили, та так знесилили, що нема їм із чим іти на Київ. Побачите, що цим разом ми спасли Київ від нападу.

Козаки почали лаштуватися відступати. Забрали все, що забрати далось. Для ранених поробили ноші. На ноші взяли і Кричевського. Він почав від рани гарячкувати.

Вийшли з тих труп'ячих шанців, мов духи. Аж тепер відітхнули свіжим повітрям. В шанцях була задуха, не було чим дихати.

Та не пройшли кілька стаїв, як Кричевський наказав ставати.

— Браття! — сказав він.— Залишіть мене тут, а самі поспішайте, щоб перед досвітком були далеко від цього клятого місця. Мене залишіть. Вже я вам ні на що не здамся. А зупиняти вас у поході не хочу. І Україні з мене вже користі не буде. Я хіба вам настільки здамся, що Радивіл на мені зжене оскому — не буде за вами погоні посилати. Бувайте мені здорові, браття мої милі, спасибі, що ввесь час мене слухали. Поклоніться від мене неньці-Україні, золотоверхому Києву* і мене лихим словом не згадуйте...

Кричевському стали в очах сльози. Сплакнули козаки, почали тиснутися до нього, цілувати його руки та ноги.

— Поспішайте, хлопці, щоб не було пізно! — казав він далі.

— І мене залишіть із моїм дорогим гетьманом! — виступив молодий білоруський шляхтич Шапка Хо-тонський, що йому гарматна куля відірвала ногу.— Я теж вам ні на що не здамся...

Козаки рушили. Серед пустиря залишилося двоє ношів...

Від козацької юрби іще почулись старовинні прощальні слова: "Нехай твоя голова, гетьмане, стане за наші голови!"

* * *

Литовці лаштувалися другого дня вранці до нового наступу.

Як тільки на світ почало благословитися, з литовського обозу виїхав ротмістер Смольський.

— Може, це знову якась нова штука того грача Кричевського?— подумав.

Прикликав із обозу кількох людей і послав до шанця. Вони приблизилися обережно, перелізли вал. Та тут не було нікого й нічого. Козаки пропали.

Цей останній маневр видався і Радивілові підозрілим. Він порозсилав стежі на всі сторони. Нічого. В лісі знайшли не більше, як сотню ранених козаків та коней.

Та знайшли Кричевського. Під'їхав звичайний віз. Туди вкинули Кричевського і його молодого приятеля Шапку й серед глуму та насмішок повезли до Радивіла.

Шапка живий не доїхав.

Радивіл прийняв Кричевського дуже ввічливо. Вшанував його лицарськість. Прикликав обозних цилю-риків і наказав їм коло нього заходитися.

Радивіл сподівався багато дечого від Кричевського довідатися. Як-не-як — приятель, дорадник і права рука Хмельницького! Знає всі його задуми і плани. Почав його розпитувати.

Кричевський лежав, заплющивши очі, й не відповідав ні слова, наче б не до нього говорили.

В литовському війську було багато знайомих і приятелів Кричевського. Це ж колишній панцирний товариш, любимець гетьмана Станіслава Конєцполь-ського. Поприходили до нього.

— Що тобі, пане Станиславе, в голову прийшло зраджувати Польщу, лучитися з бунтарями проти короля? Чи тебе хто причарував?

— Так. У мені душа пробудилася, пригадала мені, що мій рід — руський. А причарувала мене ідея визволу України, матері моєї...

— А ідея Польщі з її золотою шляхетською воль-ністю хіба тобі не люба?

Кричевський відповів із погордою в голосі:

— Я боровся для ідеї, що для мене свята,— ви ж боретеся для гонорів, нагороди й наживи. Знаю я вас добре.

Він відвернувся і не сказав більше ні слова. Після того впав у непам'ять. Його мучили гарячкові примари. Вимовляв якісь незрозумілі нікому слова. Ци-люрики не помогли нічого. Вони говорили:

— Не рана його вбиває, а грижа, що тільки війська втратив — і не зробив того, по що сюди прийшов.

Всі бачили, що його кінець близький.

— Може б, тобі панотця? — спитали його, коли здавалося, що трішки прийшов до пам'яті.

— Мені сорок панотців мало, щоб розгрішили мене від того злочину, який я тут поповнив. Я загирив тридцять тисяч війська...

— То, може, ксьондза тобі?

— Краще мені відро води дайте, бо гарячка мене палить. Тридцять тисяч війська... Хто ж тепер буде Україну боронити?

Скривився, хотів заплакати, та видав лише із себе якийсь нелюдський голос.

— Ах! Тридцять тисяч війська! Україна мені цього не простить, сам Бог проклене мене... Тридцять тисяч...

Він ударив із розмахом головою об гострий край ліжка й почав конати.

Прискочив полонений козак і поклав його голову на свої груди.

Останній глибокий віддих — і по всьому.

Козак поклав його обережно на постелю, вийняв із кишені жупана кусень червоної китайки й закрив свому гетьманові очі. Потім став навколішки і молився.

Ця сцена потрясла присутніх.

— Це був лицар, яких мало! — казав князь Януш Радивіл.

Тим часом вислані стежі привезли три малі гарматки й бочку пороху, яку переймили в тих козаків, що везли їх Кричевському із Чорнобиля. Тільки було всеї добичі...

Радивіл скликав воєнну раду старшин. . — Що нам тепер робити, панове?

— Те, що думали спершу: йти на Київ.

— З чим? — відізвався Радивіл.— Ми вистріляли весь порох — залишилося всього три бочки. А кілько людей ми втратили! І з цим пускатися в невідому дорогу серед непрохідних лісів! А що буде, як ускочимо в засідку? Знайте, панове, що ще один день такого марнування сил і муніції — й нас були б перемогли... Коли дивитися на остаточну мету тих боїв, то виграв Кричевський. Мав нас не пустити на Україну — ну, і чим не вчинив цього? Знесилив нас так, що кроком не можемо рушитися вперед. Мусимо завертатися додому...

* * *

Гетьман наказав закопувати трупи. Висипали шістнадцять могил із козаками. Кричевського поховали окремо.

Над тими могилами Україна могла покласти напис: "Путнику, скажи всім, що ми, виконуючи совісно доручене нам завдання, полягли тут у обороні нашої любої Батьківщини".

Спартанський Леонід не був більший під Термопілами за козацького полковника Кричевського під

Лоєвом.